

MAGYARORSZÁGI DEPORTÁLÁSOK: AZ ÉSZLELÉS RÉTEGEI

Magyarország részvétele a II. világháborúban sok szempontból különleges. Nemcsak a deportálások egyedülálló eseménytörténete, hanem az akkori ellentmondások máig élő hatása és a deportálások közemlékezetben elfoglalt helye is különleges. Mindez a társadalomkutatók számára azt is jelenti, hogy nemcsak a tények feltárására kell törekedniük, hanem a szavak és történetek, elbeszélések társadalmi kommunikációba való beágyazódásának megvizsgálására is. A *megsemmítés politikája* ugyanis társadalmi hatásaiban túléli saját magát. Ezért kell e túlélést is tanulmányozni. A következőkben ennek a túlélésnek a szellemi és kommunikációs „tájképéről” lesz szó. Úgy vélem, hasznos lehet egy olyan feldolgozás, amely másképpen világítaná meg a magyarországi deportálásokat: nem a történetek, hanem társadalmi recepciójuk felől. Tanulmányomban tehát nem a deportálások történetét akarom megírni, hanem – a *deportálás fogalmának* történet-szociológiai elemzése alapján – a társadalmi emlékezethez és a közgondolkodásban élő reflexiók megértéséhez szeretnék közelebb kerülni.

Meggyőződésem, hogy a *deportálások ténye* a magyar nemzeti identitástudat egyik fontos összetevője. A magyar történelmi múlthoz való viszony és a magyar történelmi emlékezet megkonstruálása szempontjából megkerülhetetlen a deportálás fogalma, amely nemcsak a zsidókkal történt események megértéséhez nélkülözhetetlen, hanem a múlt továbbélésének megértéséhez is. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a deportálás fogalma a különböző politikai korszakok múlthoz való viszonyának sajátosságai miatt nem vált a kommunikatív és kulturális emlékezet kulcsfogalmává. Az emberek nagy csoportjai által elszenvedett borzalmak (a zsidókat sújtó törvények, a deportálások, a romák sorsa, majd a szovjet hadifogság és a szovjet munkatáborok, valamint a kitelepítés) és a szenvedések kontextusai sokáig kibeszéletlenek maradtak. Kibeszéletlen maradt a magyar állam és a magyar társadalom bizonyos csoportjainak bűnrészesége is. A politika vagy nem reflektált a borzalmakra, vagy saját napi céljai szerint értelmezte át ezeket (ezt mutatja például az

auschwitzi magyar emlékkiállítás története,⁵⁷ a tankönyvek példája – sokáig nem nevezték nevén a zsidók deportálását, csak „az áldozatokról” beszéltek; nem, vagy csak homályosan említették a tetteseket).

A rendszerváltást követően, de már jó néhány évvel előtte is csökkentek a múlt megismerésének a politikai akadályai, megszorodtak a kutatások és az intézmények (kutatóhelyek, kutatási projektek, múzeumok stb.) is. De a közvélemény-kutatások arról tanúskodtak, hogy a magyar zsidók sorsáról és veszteségeiről, valamint a deportálások okairól és felelősségről máig nagyon ellentmondásos kép él a

57 A magyar kiállításról Rév István írt az *ÉS* 2004. 19. számában: „Auschwitz 1945–1989 [rekonstrukció]” (Lásd <http://www.es.hu/>). De nagyon fontos a web-kiállítás is <http://www.osaarchivum.org/galeria/auschwitz/>. Ezekből világosan kiderül a felelősség elhárításának szándéka. 1965-ben Magyarországon még az auschwitzi áldozatokat lehetőleg nem zsidó antifasisztáknak kellett láttatni. Az 1980-as kiállításon már külön is megjelentek a zsidó és cigány áldozatok. A 1999-es kiállítás pedig igyekszik Horthy szerepét szépíteni.

Nemzetközi és francia szemszögből figyelemre méltó az „Éléments pour une histoire du camp-musée d’Auschwitz” [Elemek az auschwitzi tábor-múzeum történetéhez] című fejezet Annette Wieviorka könyvében (*Auschwitz, 60 ans après*, Paris, Robert Laffont, 2005:227-263.). A lengyel nacionalista nyomás a kommunista időszakban, például 1967 áprilisában a nemzetközi birkenauai emlékmű felavatása alkalmából érvényesült. Utalnék a franciák szintén a zsidók helyét kibővítő nemzeti kiállítására is (1978–2003 között vagy 2004-ben).

közgondolkodásban.⁵⁸ A romák esetében annyiban más a helyzet, hogy a II. világháború alatti sorokról alig van kép a közgondolkodásban. Ennek a hiánynak egyik fogalmi vetületére később majd rámutatunk.

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy milyen események, politikai akaratok, ideológiai indíttatású múltértelmezések, társadalmi reakciók és kommunikációs sajátosságok nehezítették vagy akadályozták meg, hogy a magyar közgondolkodásban a *deportálás* történelmileg kötött, egyértelmű fogalomként, a kommunikatív emlékezetnek és emlékezésnek a mindenkori jelen megértéséhez is hozzájáruló kategóriájaként kristályosodjon ki. A lehetséges válaszok talán közelebb visznek bennünket annak a megértéséhez, hogy Magyarországon a deportálás fogalma miért nem tölti be sem a múlthoz való viszonyban, sem a zsidókkal kapcsolatos társadalmi magatartásokat illetően azt az orientáló szerepet, amelyet betölthetne.

Mostani elemzésem előzménye egy tanulmánykötetben jelent meg.⁵⁹ Ez a könyv az első franciaországi erőfeszítés a deportálás átfogó megközelítésére: túllép a nemzetközpontúságon, és a deportálást, valamint utóéletét együtt tárgyalja. E kötet nyomán, tovább gondolva a benne megfogalmazott gondolatokat, *a szavak társadalmi életéből* indulok ki. Ezután a világháború alatti folyamatok átláthatatlanságával, ellentmondásosságával és értelmezési nehézségeivel foglalkozom. Úgy vélem, ezek a folyamatok Magyarországon voltak a legnehezebben értelmezhetőek mind az érintett zsidók, mind a

nem zsidó kortársak számára. Ebben a sok területi változás és a nagyfokú politikai bizonytalanság egyaránt szerepet játszott. De a deportálásokkal kapcsolatos köztudat kiépülését tovább bonyolította az a tény, hogy a háború után Közép-Európában újabb kitelepítésekre került sor, és hogy a kommunista rendszer sajátosan viszonyult a deportáltakhoz. A magyar helyzet abból a szempontból is érdekes, hogy a párton belül nem volt konszenzus a zsidóellenességben, a kommunista vezetésben volt zsidóellenes nacionalizmus.⁶⁰ A magyar helyzet sokoldalúságát és ellentmondásait több alkalommal igyekszem francia párhuzamokkal megvilágítani. Az összehasonlítások jelentősége reményeim szerint dolgozatomban konklúziójában tárul fel, amelyben szeretném felhívni a figyelmet a tudósok különleges felelősségére és a deportálás „evidens” történelmi kezelésének veszélyes illúziójára. A magyarországi deportáltak utóéletének végiggondolása arra vezetett, hogy dolgozatomban utolsó részében egy konkrét magyarországi vita kapcsán megkérdőjelezzem a kizárólagos nemzeti keret jogosultságát a történettudományban és a társadalomtudományokban.

A szavak sokasága és használatuk rövid áttekintése összehasonlító perspektívában

A deportálás egyike azon szavaknak, amelyek a magyar nyelvhasználatban a csoportos kitelepítésre utalnak, főleg 1944 óta. Az egyik magyar jellegzetesség pontosan az, hogy sok hasonló jelentésű szó létezett a kitelepítésekre, ám ezek használata sosem volt összhangban a nemzetközi tudomány leíró „szándékaival”. Miközben például Franciaországban attól tartanak, hogy a megsemmisítő táborba való elhurcolásként értelmezett deportálást mint örök érvényű és különálló kategóriát kezeli a köztudat, addig Magyarországon a fogalom szűkítése és abszolutizálása helyett a különböző kitelepítések közötti „versengés” folyik.⁶¹

58 Lásd például Vásárhelyi Mária tanulmányát („A holokauszt a családtörténetekben”) a Randolph L. Braham által szerkesztett könyvben (*Tanulmányok a holokausztról*, IV. Budapest, Presscon Kiadó, 2006:269-288.) és ugyanitt Kovács András tanulmányát („A holokauszt emlékezete és a magyar társadalom: A holokauszt-múzeum fogadtatása a magyar közvéleményben”, 289-304.) Szabó Ildikó szintén hangsúlyozza a megzavarodott percepciókat. 1995 és 2003 között 26%-ról 35%-ra emelkedett azok aránya, akik egyetértettek azzal, hogy „a zsidók még üldöztetésükből is előnyöket próbálnak kovácsolni”. (Szabó Ildikó: *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2009:296-297). Lásd még Molnár Judit szerk. *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó, 2005.

59 Tal Bruttmann, Laurent Joly és Annette Wieviorka szerk. *Qu'est-ce qu'un déporté ? Histoire et mémoires des déportations de la Seconde Guerre mondiale*. Paris, CNRS Éditions, 2009.

60 Erre Ständeisky Éva sok példát ad: *Antisemitizmusok*. Budapest, Argumentum, 2007. Berend T. Iván is hangsúlyozza a szocialista országokban lezajló antiszemita kampányokat „The Revival of Antisemitism in Post-Communist Hungary” című tanulmányában, in Braham, Randolph L. – Chamberlain, Brewster S. 2006 *The Holocaust in Hungary: Sixty Years Later*. New York, The Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Graduate Center of The City University of New York, Boulder (Co), Social Science Monographs, 170.

A fogalmak használatával kapcsolatban több sajátosságra érdemes figyelni. Az egyik a *fogalmak és jelentések eredendő sokszínűsége*. Már a háború előtt, a zsidók deportálása előtt is egymás mellett élt több hasonló jelentésű szó (például száműzetés, fogság, rabság, menekülés, elűzés, elűdözés, kiűzetés, elhurcolás, kitelepítés, kitoloncolás stb.). A katolikus és a protestáns kultúrában egymástól különböző értelmezések és hagyományok is éltek. A babilóniai száműzetés kapcsán például a Szent István Társulat Bibliájában a „Jeremiás levele a száműzötteknek” (Jer. 29) megfogalmazás szerepel; a református hagyomány ugyanezzel a levéllel kapcsolatban a *rabságra* teszi a hangsúlyt. Az első esetben a távolság a fontosabb, a másodikban a társadalmi megkülönböztetés. A katolikus szempont már érvényesült a *Vulgatában*.⁶¹ És mindezekhez az értelmezési különbségekhez hozzá kell adnunk a deportálások jogtörténeti különbségeit is. (A 19. században nem minden országban lehetett deportálni. Ehhez tengerentúli területek vagy Szibéria-féle messziségek kellettek).

A másik fontos sajátosság az, hogy *magának a deportálás fogalmának többféle jelentése volt a háború alatt és után*. A háború után a túlélők státusának elismertetésére sajátos verseny alakult ki Magyarországon is, mint mindenhol Európában. A verseny a csend és elfelejtés egyre erősödő tábora és a népi emlékezetének ébren tartói között folyt, többnyire politikai értelemben. A *deportálás* szó használatának ebben a versenyben megkülönböztető funkciója volt. Ezt jól illusztrálja egy cikk az 1951-es *kitelepítésekről*, mely a hivatalos zsidó lapban jelent meg a következő címmel: „A kitelepítések ügye”.⁶² A cikk a kitelepítésekkel való megkülönböztetés céljából használja a deportálás fogalmát. Pedig ez a szó akkoriban nem volt divatban, és a zsidók elleni specifikus üldözést így feleleveníteni akaratlanul is azt a benyomást

kelt, hogy 1944 óta az eszközök nem nagyon változtak. E közelség indokolja a ritka említést és az antiszemita kemény megbélyegzést: „A kitelepített hercegek... Ezek a horthysta csendőrtisztek és generálisok elősegítették annak idején a munkaszolgálatosok halálba küldését és a deportálások végrehajtását. Úgy gondolunk rájuk, mint a Gestapo segédeire és a gázkamrák felé vivő út sereg hajcsárait”. A deportálások és a kitelepítések áldozatai közötti ellentét – úgy látszik – nem volt elegendő. A cikk később figyelmezteti az olvasót egy további ellentétre: „nem szabad azonosítanunk magunkat olyan elemekkel, akik sohasem azonosították magukat velünk és a fasiszta pokol idején – embertársaikról megfélemlítve, sőt saját hittestvéreiket is elárulva – kizárólag önmaguk érdekeit nézték”. Itt érdekes egy régi antiszemita érv: a pénzéhes zsidók említése, akik elárulták hittestvéreiket. Végül is a cikkben a népi történetírás szerepe (ez akkoriban elég ritka volt): a „Hatmillió meggyilkolt hittestvérünk emléke...” nevében nem szabad az imperialistákkal „egy táborba” kerülni. Úgy látszik, az eszközök hasonlósága miatt a cikk szükségesnek érezte, hogy egyszerre idézze fel a holokausztot és ugyanakkor a zsidóságon belül találjon fasisztákat, a fasiszták oldalára állt zsidókat.⁶⁴ Egy nagyon szegmentált kommunikációs mezőben igyekezett a politikai vezetés a társadalom egy kisebb részének (a túlélő zsidóknak) mást mondani, mint a többségnek,⁶⁵ anélkül, hogy az efféle eszmeifutás túlságosan bőbeszédű lett volna. De még ebben az esetben is érezhető a deportáltak gyenge társadalmi elismerése, önálló képviselőjük hiánya és a pártvezetés kommunikációs monopóliuma a deportálás témájára vonatkozóan is.

Összegezve: az 1939 előtt már létező fogalmak egyike sem vonatkozott kifejezetten magyar hagyományra. Persze, a száműzetésnek számos példája volt, de a kifejezést főleg nagy személyiségekre vonatkoztatva használták (Rákóczi, Kossuth), és a

61 *Biblia Sacra iuxta vulgatum versionem*, editio minor, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1984, 3. átdolg. kiadás, « Liber Hieremiae prophetae », 1206-1207. Vagy interneten : <http://www.newadvent.org/bible/> és <http://vulsearch.sourceforge.net/html/>. A *transmigrationi* (deportált) szó csak egyszer jelenik meg.

62 Tal Bruttman pontosan teszi fel ezt a kérdést francia kontextusban, amikor sajnálja a deportálás külön kezelését, és igényli a különböző deportálási politikák szélesebb környezetben való értelmezését. Tal Bruttman „Qu'est-ce qu'un déporté?”, 38-39. In Tal Bruttman, Laurent Joly és Annette Wiewiorka szerk. *Qu'est-ce ...*, i. m. 63

63 *Új élet. A magyar izraeliták lapja*, június 21-e, 3. o (a szerző megjelölése nélkül).

64 1953 márciusában egy cionista ügy peres eljárása folyamán Dr. Fisch (József) András így nyilatkozott: „a gazdag zsidók átmentésével nemcsak a Gestapó [sic!] üzletel, hanem a cionisták is” (247.). Szalai Ágnes: „A magyarországi kommunista diktatúra zsidó áldozatai (1949-1954)”, in Randolph L. Braham (szerk.), *Tanulmányok a holokausztról*, IV, i. m. 217-267.

65 A szélesebb közönségnek szánt elmélet már 1946-ban megszületett, Molnár Erik tollából. Lásd *Társadalmi Szemle*, 1946. július, újabb közlés: Hanák Péter szerk. *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus...*, i. m. Molnár nyilvánosan a „beolvadást” jelöli meg célul (133.).

száműzetéssel kapcsolatos döntés általában személyes döntés volt (a száműzötté), nem a győztes hatalomtól származott. Pedig a zsidókérdésről szóló viták és kijelentések, a fajvédelem körüli aktív politikai szervezeti élet a tízes évek végén és a húszas évek elején, valamint a megannyi diskurzus a *nemzettestről*⁶⁶ már több mint két évtizeddel korábban egyengették Magyarországon a nagy pusztítás útját. Ez az antropomorfizmus szépen kiderült a zsidókra alkalmazott metaforákból. Így Jaross Andor belügyminiszter 1944. május 17-én „a nemzeti gazdálkodás vérkeringését” említi zsidóellenes érveléssel.⁶⁷ Majd Imrédy Béla gazdasági miniszter 1944. július 12-én: „A zsidókérdés megoldása Magyarország testén a leghatalmasabb operáció volt, amely évtizedek óta végrehajtottak. Egy ilyen operáció nem történhet egész szárazon, néha vér is folyik”.

A háború alatt a deportálások körülményei nem kedveztek sem a tisztánlátásnak,⁶⁸ sem a fo-

galom társadalmi recepciójának.⁶⁹ Ebben nemcsak a deportálás fogalmának sokak számára idegen hangzása és eredete, valamint a németek és magyar barátaik elhomályosító szándéka játszott szerepet,⁷⁰ hanem az is, hogy a politikai körülmények állandóan változtak. Különböző okokból ugyan, de a háború után sem volt lehetőség a deportálások társadalmi feldolgozására. Egyik politikai korszak sem vállalta el, hogy pontos, egyértelmű, a résztvevőket világosan megnevező fogalmakkal írja le: mi történt a magyarországi zsidókkal. Igaz, hogy a náciknak majdnem sikerült elérniük a táborok technikai felszerelésének és a tömegsíroknak a fizikai eltüntetését.⁷¹ De volt ennek egy nyelvi párja: alig egy pár évvel Auschwitz felszabadítása után a „deportálás” szó majdnem eltűnt a közkommunikációból. És ez talán még inkább sikeresnek bizonyult. Pedig ebben nem a nácik működtek közre.

Közvetlenül a deportálások utáni korszakra vonatkozóan érdekesek a DEGOB által kiállított igazolványok. 1945-ben a *Magyarországi Zsidók*

66 Lásd Hajdu Tibor: A diplomások létszámnövekedésének szerepe az antiszemitizmus alakulásában. In Molnár Judit szerk. *A holokauszt Magyarországon...*, i. m. 58. A szerző a zsidókról kialakult percepciót mint biológiai egységet mutatja meg. E képletből fakad a zsidók szakmai terjeszkedésének hasonlata: mint a tyúkszem fájdalma, amely az egész test urává válik. A nemzet antropomorfizálásáról lásd még Paul Gradwohl: „Sécurité et frontière : une historiographie tronquée”, 259-270. In Joanna Nowicki szerk. 2005 *Europe: la danse sur les limites* [Európa: a tánc a választóvonalakon]. Paris, Romillat.

Gángó Gábor szintén foglalkozik a nemzettest-képpel: „En quête de l’universalité dans la culture hongroise, XIXe-XXe siècles” (471-472.), In Michel Masłowski, Didier Francfort és Paul Gradwohl szerk. Anne Nercessian és Clara Royer közreműködésével: *Canon et identité en Europe centrale. Canons littéraires et visions de l’histoire*. Paris, Institut d’Études Slaves, Brno, Université Masaryk, 2011. Arra mutat rá, hogy a nemzettest képének használata egyetemeség-ellenes.

67 Molnár Judit szerk. *A holokauszt Magyarországon...*, i. m., Kádár Gábor és Vági Zoltán („A „zsidókérdés megoldása” a „termelés szempontjai ellen”. A magyar holokauszt gazdasági vetületei”), 514-527.

68 Karsai László igyekszik több statisztikai becslést közölni a táborok áldozatairól. Jól érzi, hogy a tudomány kételyeinek, amelyek jogosak, társadalmi hatásai is lehetnek. Lásd *Holokauszt* (Budapest, Pannonica, 2001) főleg 115-117.

69 Lásd például Antonella Salomoni: *L’Union soviétique et la Shoah*, Paris, La Découverte, 2008, 75. Itt a náci *Sprachregelung*ról ír. A rigai nagy gettó lakóinak deportálásakor alkalmazott német hivatalos „deportál” ige használatának egyik fő célja a zsidók megtevesztése volt. Erről Victor Klemperer adott szélesebb elemzést *Lingua Tertii Imperii* című munkájában. Lásd *A Harmadik Birodalom nyelve*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1984.

70 Florent Brayard e szándék említésével kezdi meg nagy tanulmányát: *La « solution finale de la question juive ». La technique, le temps et les catégories de la décision*. Paris, Fayard, 2004, 7., „la nécessité de camouflage” [az álcázás szükségszerűsége] Viktor Brack szavai szerint (1942. június 23-ai levele Himmlernek).

71 Ahogy Dieter Wisliceny, Adolf Eichmann különleges alakulatának fontos tagja már elmondta Nürnbergben: a „Kommando 1005” arra volt hivatva 1942 őszétől 1944 szeptemberéig, hogy eltüntesse a tömegmészárlás nyomait, legyenek ezek haláltáborokban vagy máshol. Lásd „Affidavit of Dieter Wisliceny”, document UK-81, amely hozzáférhető az interneten: <http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/Wisliceny.htm>. Forrás: *Nazi Conspiracy and Aggression*, vol. VIII., Washington, USGPO, 1946, 606-619. Az akció lényegét leírja Karsai László is (*Holokauszt*, i. m., 115., csak a haláltáborokról van szó e részben). A Yad Vashem még szélesebb időhatárokat szab az akciónak, és pontosabban tárgyalja megszervezését ([http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft Word – 5721.pdf](http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%205721.pdf)). Karsai László hangsúlyozza: a deportálást nem titkolták a nácik, viszont a holokausztot igen. És e célból a megtevesztés széles eszköztárhoz nyúltak (114-115.).

Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága együtt jelentkezett a Fasiszták Által Elhurcoltakat Segítő Bizottságával, ami jól mutatja a szavak közötti versenyt (deportált/elhurcolt).⁷² És így, meg azért is, mert a túlélők zöme nem Auschwitzból jött vissza, hanem az újjászületett Ausztriából, a (túl)élők világában a *deportált* fogalma nem a haláltáborokra, hanem a munkatáborokra utalt. Ez már önmagában is lényeges *csúszás* a statisztikai adatokhoz képest. Megjegyezzük, hogy a *haláltábor* fogalma sokkal később honosodott meg Nyugaton,⁷³ és még később, a 1990-es és 2000-es években Magyarországon.⁷⁴

Már említett, 2009-ben megjelent tanulmánykötetünk bőven illusztrálja a deportálások értelmezésének sokszínűségét, változásait és a francia szóhasználat lassú átrendeződését.⁷⁵ Itt csak példaként utalok két, sokak által forgatott szótárra, egy magyarra és egy franciára. A *deportálás* jelentése a *Magyar értelmező kéziszótárban*⁷⁶ tárgyiserűbb, de elvontabb, mint a *Nouveau petit Robert de la langue française* 2007-ben. A francia szótár szerint az ad-

minisztratív intézkedés alapján idegenbe hurcolás ki nem mondottan csak egyéni lehet,⁷⁷ de ezt kiegészíti a következővel: „(1942 táján) Internálás egy külföldi koncentrációs táborba” (a *déportation* címszó alatt). Így a szótárnak sikerül úgy beállítania a folyamatot, hogy ez csak külföldön történik meg. E magyarázat ellentétes a köztudatban lévő több elemmel: az internálás előtt az embereket valahonnan össze kellett gyűjteni, voltak emberek, akiket saját országukba deportáltak. Az 1942-es év említése azért fontos, mert akkor kezdtek működni a haláltáborok, vagyis az internálás gyakran meglehetősen rövid lett. E szócikk⁷⁸ a deportálás jelentésének egyik sarkalatos dimenziójára irányítja a figyelmet: arra, hogy *van kapcsolat a deportálás értelmezése és a mindenkori politikai kultúra között*. Ezt a kérdést az világítja meg a legjobban, ha áttekintjük az értelmezések időbeli felhalmozódását.

Kamenyec-Podolszk és magyarországi hatása

Ahogy dolgozatomban bevezető részében is említettem, a deportálások magyar eseménytörténete egyedülálló. A *numerus clausus* és a körülötte kialakított viták már 1920-ban jelezték, hogy a politikai osztályban erős volt a hajlam a zsidók megbélyegzésére. 1938-tól az úgynevezett zsidótörvények és rendeletek azt sugallták, hogy a politikai vezetés készen állt a zsidók elleni általános, az élet egyre több területére kiterjedő harcra. Eme előzmények nyomán, 1941 nyarán az akkori politikai légkörben a rendezetlen (nem magyar) állampolgárságú zsidók kitoloncolása és csoportos halálba küldése akár logikus következménynek is tűnhetett. A rezsimmel ezzel a döntéssel mondhatni „természetesen” lett a néme-

72 A dokumentum kétnyelvű volt, magyar és orosz, a megszálló hadsereg jelenléte miatt. Vagyis a két szó (deportáltak / elhurcoltak) jelenlétét jóváhagyták a szovjetek.

73 A francia „camp d’extermination” kifejezés már 1945-ben megjelenik könyvcímekben, de csak 1975 után terjed el. Pedig 1946-ban, Nürnbergben, a francia ügyészek világosan különbséget tettek a kétféle tábor között. Lásd *Nuremberg. Les Nazis face à leurs crimes* [Nürnberg: a náciak szembesülnek bűntetteikkel], Christian Delage, Franciaország, 2006, 90 perc, La Compagnie des Phares et Balises/Arte France.

74 A magyar „haláltábor” kifejezés szintén megjelenik már 1945-ben, két magyar nyelvű román kommunista könyv címében, majd ezután csak 1991-ben, de ekkor Kolumbiáról volt szó. 1999-ben megjelent a *Beszélőben* Karsai Lászlónak az alapcikke „Táborok, haláltáborok” címmel (lásd <http://beszelo.c3.hu/99/12/14karsai.htm>), amely későbbi könyvének (*Holokauszt*, i.m.) egy része.

75 Lásd erről Tal Bruttman „Qu’est-ce qu’un déporté?”, 19-39., in Tal Bruttman, Laurent Joly és Annette Wieviorka (szerk.), *Qu’est-ce ...*, i. m. és a kötet 4. részét a 1945 utáni emlékezetről.

76 Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003, átd. kiadás, 215. (1. kiadás, 1972:224.): „*deportál*: 1. Ember(eke)t vagy népcsoport(oka)t hatósági intézkedésre idegenbe száműz, hurcol. 2. Politikai okokból üldözött ember(eke)t koncentrációs táborba, lágerbe hurcol(tat).” A szótár 1972-ben az 1. pontban csak egyénre vonatkozó intézkedést említett. A 2. pont érdekessége, hogy a deportálás embertelenségét aláhúzza, de politikai okokat említ, nem származási okokat.

77 Itt érdemes említeni, hogy a szót már használták az első világháború után, amikor a németek által megszervezett kitelepítésekről írtak, lásd Tal Bruttman „Qu’est-ce qu’un déporté?”, 24-26., in Tal Bruttman, Laurent Joly és Annette Wieviorka szerk. *Qu’est-ce... op. cit.*

78 Ha a *Trésor de la Langue Française Informatisé* (TLFI)-t nézzük (<http://atilf.atilf.fr/>), amely a legnagyobb francia nyelvű korpuszon alapszik, két jelentés szerepel, a száműzetés és a „politikai internálás egy koncentrációs táborban, amely messze van az áldozat lakóhelyétől” [Internement politique dans un camp de concentration situé loin de la résidence de la victime]. Ez azért érdekes, mert nagyjából 1992-ig gyűjtötték a korpuszt, így egy régebbi alapot mutat, mint a *Petit Robert*. Itt még nincs automatikus párhuzam a holokauszt és a deportálás közt.

tek első szövetségese a zsidók megsemmisítésben. Mert Kamenyec-Podolszk volt az a hely, ahol egy Einsatzgruppe több mint tízezer embert ölt meg egyetlen alkalommal (Braham 1997:I. kötet 205), akik zömükben Magyarországról érkeztek.

Csakhogy a helyzet ennél bonyolultabb. Először is az igazság az, hogy Magyarországra a megelőző években ezerszámra érkeztek máshonnan a zsidók, jobb sorsot remélve. De a döntő tényező a Kárpát-alján élt zsidókkal szembeni hatósági ellenszenv,⁷⁹ amely miatt rendezett lakhatási engedéllyel rendelkezőket és sok magyar állampolgárt is kitoloncoltak Podólia felé. De azt is meg kell mondani, hogy amikor kiderült, mi történt a „hontalan” zsidókkal, a magyar kormány, bár erősen antiszemita volt, leállította a kiutasításokat. Ennek több oka is volt. A németek nem akarták túlterhelni a katonai hátszországukat, és ez volt az első szempont, ahogy erre Karsai László rámutatott.⁸⁰ A politikai versenyben nem volt ildomos a szélsőjobboldal malmára hajtani a vizet; ha a kormány nem hátrál meg, a konzervatív táboron belül kezelhetetlen feszültségek keletkeztek volna. Külpolitikai szempontból szintén veszélyes lett volna tovább vinni e politikát, mert a németek sem voltak ekkor még készek több magyar zsidó elpusztítására. Emellett Keresztes-Fischer belügyminiszter jóvoltából a kormány megengedte az ide menekült zsidóknak, hogy diszkrétan berendezkedjenek az országban (úgy, ahogy a lengyel katolikus menekülteknek is megengedte). Persze, nyíltan

79 A galíciai zsidó a zsidó ellenfél legtipikusabb képviselője volt antiszemita körökben. Lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 1999:74. Bartha Miklós egy 1901-es írásából citál: „Töle származik a régebben bevándorolt, asszimilálódott és a magyar érdekekhez hű „jó zsidó”, illetve a frissen érkezett, asszimilálatlan és a Magyarországon csak élőködni akaró „rossz zsidó”, az úgynevezett „galiciáner” közötti markáns különbségtétel”. Ez a megkülönböztetés asszimilált zsidók körében sem volt különösen ritka. Lásd Randolph L. Braham: *A holokauszt. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Láng Kiadó, 2002, 23. első közlés, *Múlt és Jövő*, 1994. 2, „A Holokauszt Magyarországon. Oknyomozó elemzés”, 1219. A Bereg vármegyében alkalmazott különösen kegyetlen zsidóellenes politikáról lásd Randolph L. Braham szerk. *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*, [Budapest], Park Könyvkiadó, 2006, 3 kötet, 248-250.

80 Lásd *Holokauszt*, i. m., 231. Emellett pedig érdemes Randolph Braham szélesebb perspektíváját is megemlíteni, lásd *A népirtás...*, i. m., 197-206. Braham kételkedik benne, hogy a magyar vezetés 1941 augusztusában tudott-e a vérengzésről.

nem lehetett a nácik zsidópolitikáját kritizálni, vagy az Einsatzgruppen titkos munkáját említeni.

Vagyis Magyarországon már kezdettől fogva ellentmondásos helyzet alakult ki a népiirtással kapcsolatban, paradox körülmények között. Ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy *milyen információkhoz juthattak* a korabeli magyar társadalom zsidó és nem zsidó tagjai a németek zsidópolitikájáról vagy akár a Kamenyec-Podolszkban történekről. Tudjuk például, hogy a zsidó közösségekhez vagy nem jutottak el a hírek Kamenyec-Podolszkról, vagy, ha igen, ezeket nem terjesztették tovább. Azt is érdemes megemlíteni, hogy miközben a magyar zsidótörvények egyre inkább sújtották őket, a zsidók abban a tudatban éltek, hogy jobb a sorsuk Németországban, Lengyelországban élő társaikhoz képest, és lassacskán Szlovákiában, Romániában, Franciaországban élő társaikhoz képest is. Az antiszemita magyar hatalom még mindig jobbnak tűnt a szélsőségesebb és brutálisabb kormányoknál. Talán e kivételes helyzet miatt is, életük viszonylagos biztonságának tudatában 1944 előtt Magyarországon⁸¹ a haláltáborok üzemeltetéséről szóló hiányos és töredékes információkat⁸² általában nem tekintették másnak, mint homályos híreszteléseknek vagy éppen rémhíreknek.⁸³ Ezek nélkül is dermesztőnek látták a közép-európai zsi-

81 Görögországban sem volt más a helyzet Shlomo Venezia szerint (*Sonderkommando. Dans l'enfer des chambres à gaz*. Paris, Albin Michel, 2007, Béatrice Pasquier közreműködésével, Simone Veil előszavával). Shlomo Venezia április 11-én érkezett Birkenaubába, és tanúja volt a magyar zsidók megsemmisítésének. Amikor felszállt a vonatra, egy görög kommunista ismerőse odasúgta neki, hogy Lengyelországba mennek, és hogy ott mindenkit megölnék (53.), de akkor senki nem akart neki hinni.

82 Lásd például Annette Wieviorka: *Auschwitz, 60 ans après*, i. m., 200-209.

83 Lásd Randolph L. Braham: *A népirtás...*, i. m., 2. kötet, 768-780. A 782. oldalon arra utal, hogy Kasztner elismeri: a cionista vezetők nem tájékoztatták a hittársaikat a németek Európában folytatott emberirtásáról. 2004-ben Elie Wiesel sajnálta, hogy Kasztner nem továbbította információit a zsidó közösségeknek, noha állítása szerint már 1942-ben tudott az Einsatzkommandókról és Auschwitzról, (lásd Braham, Randolph L. – Chamberlain, Brewster S. (2006): *The Holocaust in Hungary: Sixty Years Later*, i. m., xvii. oldal). Karsai László a magyar diplomaták írásai alapján szintén 1942-t jelöli meg mint a holokauszt tudatosulásának évét, lásd ugyanott, 3-16, „The Fateful Year: 1942 in the Reports of Hungarian Diplomats”.

dók sorsát, de ehhez képest a saját helyzetüket valamelyest reménykeltőbbnek.

Itt azonban azt is meg kell említeni, hogy a zsidók kitelepítése, illetve bizonyos nemzeti csoportok kitelepítése (esetenként lakosságcsere címén) már a harmincas években divatban volt. Ennek az egyik vetülete volt a szerbek kitelepítése az új magyar területekről 1941-ben és utána. Ami közös e nemzeti terrek „kiszállításában”, az etnikai-gazdasági szándék. Ez olyannyira igaz, hogy 1943-ban, amikor Hitler kérte a magyarországi zsidók tömeges deportálását, Horthy azt gondolta, végre kitelepítik a Kárpát-medencei németeket is, mert ez számára logikusnak tűnt. Nagy, regionális etnikai tömbökben gondolkodott, és ezt képzelte, hogy Hitler is így látja.⁸⁴

A Kamenyec-Podolszk utáni vitákban és politikai diskurzusokban érdekesek a *közgazdasági érvelések*. És 1944-ben még ezek voltak a leghatékonyabbak. De kétségtelen, hogy rövidtávon a megszárlás 1941-es brutális formája megakadályozta a zsidók kiűzetését a magyar társadalomból és fizikai megsemmisítésüket. Megjegyezzük, hogy bár a hatóságok értesültek a brutális megszárlásról, hivatalosan erről nem beszéltek a korabeli sajtóban, csak a jogtalan kifosztásokat és a magyar részről történt kiűzetés barbárságát említették. Ezért lehetett Magyarország sok szlovákiai zsidó menedékhelye 1942-től. Többek között Görögország és Bulgária is azért habozott a deportálások előtt, mert Budapest ezekre nemet mondott.⁸⁵

Így lett Magyarország 1944 márciusáig a holokauszt első tömeges fázisának közreműködője és egyúttal sok zsidó menedékhelye is. De ennek voltak kognitív hatásai: a nem zsidó és a zsidó lakosság érthetően különösen nehezen tudott eligazodni ebben az ellentmondásos helyzetben a zsidók sorsával kapcsolatban.

84 Lásd bővebben erről: Ungváry Krisztián, „Kitelepítések, lakosságcsere és a holokauszt egyes összefüggései”, 84-99., in Molnár Judit szerk. *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. Karsai László (*Holokauszt*, i. m., 228) itt említi meg, mint a Kamenyec-Podolszkban történtek előzményét, hogy 1941. áprilisában a horvátok többszázezer szerbet üldöztek el az országból vagy megszárláltak le.

85 Varga Krisztina: „Képviselőházi viták a zsidókérdésben 1942 őszétől 1944 márciusáig”, 59-110., in Randolph L. Braham szerk. *Tanulmányok a holokausztról*, IV. i. m.

Térjünk vissza most a deportálás fogalmára. Ha Franciaországgal hasonlítjuk össze Magyarországot, akkor lényeges különbséget húzhatunk alá. A megszállt Franciaországban a *déportation* szót már 1941-ben gyakran használták a németek szándéka ellenére is *technikai* (adminisztratív) címszóként ahelyett, hogy csak bizonyos személyek eltűnésének említésére szorítkoztak volna. Persze, senki nem tett említést a tömeges emberirtásról, és amikor a hivatalos zsidópolitikáról írtak, akkor elkerülték a kifejezést. De mindenki látta, hogy a zsidók számára visszaút nincsen. Az azonban, hogy ez mennyire *tudatosult* nemcsak a náci barátaiiban, hanem az ellenfeleiben is, még ma is nyitott kérdés. Mert nagyon nehéz volt elfogadni egy tömeges emberirtás tényét, annak ellenére, hogy tudtak a keleti fronton végrehajtott megszárlásokról. Franciaországban a zsidók deportálása adminisztratív úton végrehajtott „botrány” volt, amely beágyazódott a deportálásokat előkészítő kétéves állami antiszemitizmusba.⁸⁶ De a kortársak semmiféle hazai vagy külföldi előzmény „logikus következményeként” sem értelmezhetették.

Meg kell azonban jegyezni, hogy Franciaországban a *déportation* egyértelmű fogalommá, a zsidók elhurcolásának megnevezésére szolgáló kategóriává egészen máskor és egészen másképpen alakult. A francia hivatalnokok kevesebbet voltak kapcsolatban a keleti fronttal és az Einsatzkommandókkal, viszont részt vettek a zsidókat szállító konvojok elküldésében. Ennek ellenére Franciaországban is eleinte homályos formában jelent meg a *déportation* a politikai és a magániskurzusokban, pedig a *fogalom állambatalomhoz és intézményes erőszakhoz kötődő jelentésének nemzeti hagyománya volt más kontextusban* (nemcsak a különféle távoli, értsd gyarmati, büntető intézmények miatt, de az első világháború alatti német kitelepítések miatt is). Pontosan a fogalom rossz emléke miatt igyekeztek a németek mérsékelni használatát. De a helyi hatalom először itt is azzal kezdte a zsidók elszállításának (*déportation*) legitimálását, hogy szükségesnek tartotta egyúttal kiutasítani a *veszélyes külföldi elemeket* is. És a de-

86 Azért volt erős antiszemitizmus azelőtt is, lásd Ralph Schor klasszikus művét: *L'antisémitisme en France pendant les années trente. Prélude à Vichy*. Bruxelles, Éditions Complexe, 1992. Schor zárószavában megemlíti a híres mondatot: „Franciaország vendégszerető, de a franciák nem azok”. És hangsúlyozza a nagyon erős antiszemita hullámot, amely előzőlörte az országot (319.).

portálásokat sikeresen keresztül is vitték, beleértve a francia zsidó állampolgárok deportálását is,⁸⁷ míg Magyarországon akkor még nem. Így Franciaországban, ahol a *déportation* nemcsak a zsidókról szólt, a zsidók arányát a deportálásokban hosszú évtizedekig kisebbitették.⁸⁸ A deportálás fogalma csak a nyolcvanas-kilencvenes években vált egyenlővé a holokauszttal. Franciaországgal ellentétben Magyarországon a nagy deportálási hullám csak a zsidókat célozta. Horthy július 7.-i parancsára (majd visszatérünk a döntés elemzésére, de világos, hogy ennek nincs francia ekvivalense) leálltak a transzportok (némi késéssel), ami a még el nem szállítottak életben maradási esélyeit növelte, ugyanakkor így még nehezebben volt értelmezhető a helyzet a Duna partján. Sőt, az érintettek számára a veszély felmérése is megnehezült.

A deportálás nagy hulláma 1944-ben, majd az október 15-e utáni megtorlások: ellentmondások Horthy és Szálasi oldalán

1944. év márciusának 19. napján Magyarország alkotmányos státusza nem változott meg. A német megszállás mellett Horthy kormányzó a helyén maradt. A megszálló hadsereg az ország hivatalos szövetségesének, a „baráti” Németországnak a hadserege volt. Akkor még itt tartózkodott kb. 15 000 külföldi menekült zsidó, főleg Szlovákiából. Ez akkoriban egyedülálló jelenség volt a németek által megszállt országokban. Emellett azonban azt a sokat emlegetett tény is érdemes jelezni, hogy május 10.-

87 Lásd Laurent Joly: „Déportation et langage bureaucratique à la Préfecture de police de Paris et au commissariat général aux Questions juives (1941–1944)”, 79-93., in Tal Bruttman, Laurent Joly és Annette Wieviorka szerk. *Qu'est-ce... , op. cit.*

88 76 000 ezer zsidót deportáltak a „végső megoldás” címén, és párhuzamosan 60 000 embert deportáltak a *schutzhäft* (előzetes letartóztatás) keretében. Ők koncentrációs táborokba vagy börtönbe kerültek, persze, sokuk nem élte túl a deportálást. És itt nem említjük a „kötelező munka” címén több mint 150 000 kitelepítettet. Lásd Laurent Joly, „Introduction”, 9., és Patrick Arnaud, „La longue défaite des « requis » du STO. L'échec du combat pour l'adjonction du terme de « déportation » dans leur titre” [A Kötelező Munka Szolgálat „munkaszolgálatosainak” hosszú kudarca. A „deportáció” terminus hivatalos használatáért folytatott küzdelem veresége], 351-375., ugyanott. A francia médiákban nagyon érződött a deportálások körüli bizonytalanság (az 1960-as évek vége óta), lásd Jacques Walter: *La Shoah à l'épreuve de l'image*. Paris, PUF, 2005.

étől július 8.-áig, nyolc hét alatt nagyon kevés német szakértőnek nagyon sok magyar közreműködő segítségével sikerült deportálnia több mint 435 000 (akkori) magyarországi zsidót.⁸⁹ Ennek köszönhető, hogy a haláltáborok között Auschwitzé a statisztikai első hely. Ezt illik összekapcsolnunk a szintén közismert ténnyel, hogy a normandiai partraszállás pont ekkoriban jelezte a végső katonai bukást a nácik számára. És így, e három tényre egyszerre visszapillantva alakul ki az emberben az érthetlenség érzése. Ekkor már más területeken leálltak a deportálások, ritka kivétellel csak Magyarországról érkeztek transzportok. Mindezekből akár azt a következtetést is le lehet vonni, hogy a nagy magyar deportálási hullám csak egy irracionálissá vált antiszemita gépezet önállósulásának és megállíthatatlan továbbpörgésének eredménye, a zsidók elleni háború megnyerésének utolsó kísérlete a katonai ellenfelekkel vívott háború elvesztése közepette. A vad német antiszemitizmus itt érhetett a legmagasabb fokra, mert katonailag is ekkor ártott a legtöbbet a német ügynek. Érdekes módon kevés szó esik arról, hogy miért pont a magyar államigazgatás vett részt olyan nagy aktivitással a késői deportálásban? Pedig van mivel magyarázni e vad magyar antiszemitizmust, az ezt megelőző enyhébb politika ellenére.

De a mostani elemzés szempontjából érdekesebb a deportálások korabeli értelmezése. A deportálások intenzitása és gyors végrehajtásuk precizitása nemcsak azért érthető nehezen, mert a katonai helyzet ekkor már kilátástalannak látszott, ami előre vetítette a várható számonkérést és felelősségre vonást, de azért is, mert májusban érkezett az első hihető és viszonylag pontos és átfogó leírás Auschwitzról. Május 17.-én Genfben már lehetett olvasni az úgynevezett *Auschwitzi jegyzőkönyvet*.⁹⁰ Ez *információs fordulatot* jelentett a deportálás fogalomtörténetében.⁹¹ Ekkor már világszerte nem volt többé kétség sem a cionista szervezetekben, sem a politikai döntéshozók körében a halálgyárak létéről és működéséről. Mindezek elle-

89 A legfrissebb szintézis a Randolph L. Braham által szerkesztett háromkötetes műben található: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*, i. m.

90 Lásd Haraszti György (szerk. és a bevezetőt írta): *Auschwitzi jegyzőkönyv*, Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2005:31. jegyzet a 34. oldalon. Mellesleg egyetértek Gyáni Gáborral, aki e kiadás minőségét előkelőnek tartja. (Lásd „Helyünk a Holokauszt történetírásában”, (23.) *Kommentár*, 2008/3, interneten: <http://www.kommentar.info.hu/kommentar0803.pdf>.)

91 Ahogy ezt Wieviorka (*Auschwitz, 60 ans après*, i. m., 209.) hangsúlyozta.

nére a magyar vezetés volt az első, amely ilyen körülmények között is megengedte a deportálást. Ha a román atrocitásokra gondolunk, akkor szembetűnők a különbségek: ott a helyi hatalom közvetlenül részt vett hagyományosnak nevezhető mézárásokban és tömeges kínzásokban (Carp 2009), de ezek az ország peremterületein zajlottak le, és Bukarest időben figyelt föl a katonai egyensúly megbillenésére. Haláltáborokba már nem küldik a zsidókat, és persze, 1944 májusában és júniusában már másban (a katonai átállásban) gondolkodnak.

Horthy magatartása azért is nehezen értelmezhető, mert akkor is, de később is gyakran hőstettnek mutatták be a július 7.-ei döntést a deportálás megállításáról, de egyben elfedik felelősségét a deportálás megindításában és az államigazgatási apparátus aktív részvételében. Ez az aszimmetrikus kezelés viszont segít abban, hogy megértsük a magyarországi deportálások egyik kommunikációs sajátosságát: *a felmentő, megértő Horthy-képet*. Sok zsidó és nem zsidó számára Horthy még 1944-ben is olyan intakt történelmi szereplő maradt, aki sem szándékosan, sem önkaratúan, és talán tevőlegesen sem vett részt a deportálásban. Az, hogy azért is állította meg a vonatokat, mert félt a csendőrség puccskísérletétől, alig szerepel ebben a kontextusban. Személyével kapcsolatban pedig sokakban erős kognitív disszonancia is működhetett, mert „hőstettét” nem feltétlenül lehetett „tisztá jó szándékra” visszavezetni.

De van más szempont is. Egyedül a magyarországi deportálás során fordult elő ilyen méretben, hogy maguknak az érintett zsidóknak is sikerült tárgyalniuk a nációkkal, sikerült őket megvesztegetniük, és így többeket megmenteniük. Az úgynevezett Kasztner-vonat 1685 utasa július 8-án érkezik Bergen-Belsenbe. Első, szűkebb csoportjuk Svájcba kerül augusztus 21-én, a második meg december 7-én.⁹² Persze, ennek a híre lassan terjedt. De akihez eljutott, abban tovább fokozhatta az értelmezési zűrzavart. Annál is inkább, mert a háború végén a pénz egyre inkább hiányzott, és az első világháború azt tanította a politikai vezetőknek, hogy az ilyen helyzetben számolniuk kell a szociális forradalom lehetőségével. Világos volt, hogy a háború pénzbe kerül. A magyar vezetés számára úgy tűnt, hogy a szociális békét csak úgy lehet fenntartani, ha a zsidók állásaikat és javaikat átadják. A sok etnikai-gazdasági statisztika ekkor már több mint húsz

éve arról szólt, hogy kincs van e csoport kezében. Csak szét kell kergetni a zsidókat, és gazdag lesz a magyar nép. De fordítva is hatott e szemlélet: a magyar vezető réteg félt a zsidó gazdasági elitek eltűnésétől, ami nagyon nyugtalanította a nációkat.⁹³ Ameddig viszonylag mérsékelt volt a külső nyomás, Horthynak sikerült ellenállnia, és ellent is kellett állnia a német kéréseknek, amelyek az *Endlösung* indítása után egyre erősebb lettek. Tudta, hogy ha nem áll ellent, saját táborát véglegesen meggyengíti a kemény antiszemita csoportokkal szemben, amelyeket nem tud sokáig az ellenőrzése alatt tartani. Erről szól viszonya a börtönviselt Szélasival, aki sokkal keményebb zsidóüldözést igényelt. De jöttek a németek. Horthy belement a nem kívánatos folyamatba. Majdnem elvesztette kormányzói tisztségét július elején (a csendőrségi puccs majdnem sikerült), és három hónappal később a németek elvitték. Pedig *Horthy soha nem emelt szót sem a tömegirtás ellen – ez külföldön történt meg –, sem a kifosztások ellen, amelyek itthon folytak*. Sőt, a deportálások nem szüneteltek abban az értelemben, hogy a maradék zsidóság kirablása tovább folyt.

További magyar specifikum *a pesti zsidók deportálásának leállítására*. Mint köztudott, a pesti zsidóság sorsa függőben maradt július elejétől októberig. Akkor további atrocitások is történtek, elég a bori tábor lakóinak a sorsát említeni.⁹⁴ Ezen túl, azok a túlélők, akik Budapesten maradtak, részben ugyancsak deportáltaknak tekinthetők. Sokuknak nem volt több otthonuk, ha sikerült otthonaikban maradniuk, olyanok voltak a körülmények, hogy lehetetlen volt normális családi életet élni. Iskola nem volt. Élelmszer alig. Egészségügyi ellátás sem. És létbiztonságról semmiképpen nem lehetett szó. A hivatalos kormány *helybeli külhoniaként* kezelte saját lakosságának egy nagyobb csoportját. A zsidóság többé nem volt része a politikai testnek. De a gazdasági életben is kilátástalanul kívül rekedt. E helyzet azért fontos a deportálás szempontjából, mert pont ez volt az egyik célja és

92 Szita Szabolcs: *Aki egy embert megment – a világot menti meg. Mentőbizottság, Kasztner Rezső, SS embervásár 1944–1945*. Corvina, Budapest, 2005.

93 Lásd Randolph L. Braham: *A népiirtás...*, i. m., 231., Baranyai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank elnöke Karl Clodius német diplomata 1942. július 31-ei jelentése szerint így nyilatkozott: „a zsidóság felszámolása és a zsidó tőke kiszorítása a magyar gazdaságból a lehetetlenséggel határos, s a Magyar Nemzeti Bank ezen áll vagy bukik. Mindaddig, amíg van független magyar kormány, egyetlen felelős magyar személyt sem találunk, aki német óhajra teljesen felszámolná a zsidó tőkét.”

94 Érdemes nézni Ferencz Győző könyvét: *Radnóti Miklós élete és költészete*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005, főleg 640-700.

a következménye. A nyári helyzet Budapesten arról szólt, hogy a politikai vezetés nem tett semmilyen lépést a deportálás ellehetetlenítésére. Nem tudott kilépni a kifosztás logikájából. Mert ekkor már nem a meghalt tömegekről volt szó, hanem a még élő pesti zsidókról, akik valamennyire hallottak Auschwitzról, és még jobban rettegtek, mint azok, akik kevesebb információhoz jutottak.

A deportálás a kirekesztés végső aktsusa. A budapesti zsidók nagyobb részének esetében ez a folyamat a transzport előtt megállt. De a kirekesztés nem maradt el. Ezért érdemes hangsúlyoznunk, hogy ha csak a szállítással kötik össze a deportálás szó értelmét, a valóság észlelése és az események recepciója erősen eltompul. És megint akadályozódik a közemlékezet, mert arról folyik a vita, hogy meddig indultak a vonatok. A létkérdés azonban nem csak ez volt. *A deportálás egy egész folyamat*, legalábbis történelmi szemszögből.

Amikor a német hatalom Horthyt eltávolította és Szálasiból nemzervezetőt csinált, a deportálásról másképpen nyilatkozott a magyar kormány. A megmaradt zsidóság (kb. 150 000 ember) az övé volt, nemet mondott a zsidók német területekre szállítására, legalábbis elvi szinten. Mint bábkormány, persze engednie kellett a berlini vezér kívánalmainak. Ez volt az oka annak, hogy több tízezren mentek osztrák területre védő vonalakat építeni, majd gyakran halálmenetekben pusztultak el.⁹⁵ De a leg-

95 Lásd Eleonore Lappin: „The Death Marches of Hungarian Jews Through Austria in the Spring of 1945”. [http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft Word – 3218.pdf](http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203218.pdf). Szélesebb megvilágítást ajánl Daniel Blatman: *Les marches de la mort. La dernière étape du génocide nazi, été 1944 – printemps 1945*, héberből ford. Nicolas Weill, Renée Poznanski szerkesztői közreműködésével, Paris, Fayard, 2009. (A 234-253. oldalon többször van szó a magyar zsidókról). A magyar zsidók az általános folyamatba illeszkedtek, de részben azért élték túl, mert Himmler egy zsidó „tartalékos” akart, mint adut egy leendő tárgyalásban (433-434.). Itt a mauthauseni csoportról van szó. A szerző a következő elemzésében (435-439.) igyekszik összevetni a halálmeneteket a genocídiummal. A háború utáni bíróságok vonakodtak a minősítéstől e mérsárlások esetében. Majd később (1994-ben) Ruanda kapcsán újra jelentkezett a minősítésekkel kapcsolatban efféle tartózkodás. Blatman azt javasolja, hogy „genocídium jellegű mérsárlásnak” tekintsék ezeket a bűntetteket, mert több *Untermensch* fajta elég esetlegesen esett ezeknek áldozatul egy központi irányítást nélkülöző folyamatban. Az áldozatok kategorizálása a genocídiumban tapasztalt radikális kirekesztés megfélelője és gyakran folytatása.

több pesti zsidó Magyarországon halt meg, kényszer munkában vagy egyéb megfosztásokból és megtorlásokból kifolyólag. Még mindig a deportálásra gondolva érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a diplomáciai védelem gyakorlata Pesten önmagában is bizonyítja: a védett személyek még ott vannak az országban, de már nem ez az országuk. Ki vannak utasítva szimbolikusan, csak még nem sikerült őket technikailag deportálni. Ezt vállalta a nyilaskeresztes hatalom.

E tények alapján érthető, hogy Magyarországon a deportálás nagyon összetett jelenség, amelynek a története másképpen alakult, mint máshol. Különleges sajátosságai nem segítettek a későbbi felelősségvállalásban és a felelőségek átlátásában. És még figyelembe kell vennünk a munkaszolgálat intézményét is, amely egyszerre működött mentésként és mérsárlásként.

Sok volt a gyilkos, sokan voltak a tanúk, és sokféleképpen kapcsolódott össze a deportálás a népi társadalommal. És meg kellene vizsgálni, hogyan viselkedtek az emberek különböző csoportok tagjaiként, különböző helyeken és különböző helyzetekben. Az orvosok és az ügyvédek magatartása közötti különbségeket ismerjük.⁹⁶ A korabeli társadalmi magatartások, a zsidók sorsával szemben tanúsított kiterjedt közömbösség kutatása az egyik fehér foltja a nemzetközi kutatásnak.⁹⁷ Ez a kérdés még fontosabb Közép-Európában, mert tovább tartottak a kollektív büntetések, és már 1945-től kezdve nem lehetett szabadon beszélni a háborús korszakról. Így a deportálás értelmezése Közép-Európában még több kutatómunkát igényel, mint Nyugat-Európában, ahol 1945 nem volt választóvonal a deportáltak történetében.

Magyarországon a rokonértelmű szavak sokaságában való eligazodás (amelyről már az elemzés elején volt szó) a háború befejezése után sem lett könnyebb. Bizonyos szavak és kifejezések, amelyeket a holokauszt kapcsán használtak („zsidóüldözés”, „elvittek / elhurcolták / összeszedték a zsidókat”, „odamaradtak a gázban”), megmaradtak a társadalom szókincsében, anélkül, hogy a cselekvések elkövetőire utaltak volna.

96 Kovács M. Mária: „Az ügyvédi és orvosi politika a zsidótörvények idején”. *Mozgó Világ*, 1998/1:109-114.

97 Lásd Annette Wieviorka, *Auschwitz ...*, i. m., 225.

A világháború utáni kitelepítések magyar (közép-európai) szemszögből

Itt csak utalásszerűen szeretném jelezni a 1945 utáni kitelepítések tarka körképét. A szovjet katonai vezetés többszázezer magyart hurcolt el különféle címen (hadifogolyként, malenkij robotra) a Szovjetunióba. Hozzájuk kell adnunk a Magyarországról elhurcolt németek 8 000-tól 20 000 főig becsült csoportját.⁹⁸ Meg kell jegyezni, hogy a túlélő zsidó munkaszolgálatosok egy részét is a Szovjetunióban tartották 1947-ig. Emellett a magyarországi németek háború utáni sorsa lassabban és másképpen alakult, mint a győztes országokban. Később kezdődött részleges kitelepítésük Németországba (kb. 200.000 embert hagyta el az országot).⁹⁹ Egyidejűleg 376.000 ember betelepült az országba, menekültként vagy „önakarátúan”.¹⁰⁰

A kitelepítések kérdésében más volt a közhangulat, mint Lengyelországban és Csehszlovákiában. Csehszlovákiában a magyarokat (zömükben) ideiglenesen megfosztották állampolgári jogukból, és részben kitelepítették őket Szlovákiából az északi, volt német országrészekbe. Gyakran ez csak egy pár hónapig tartott, de egy részüknek hosszú évekig. Mindenesetre a kitelepítettek akkor nem tudhattak arról, hogy miről van szó, mi vár majd rájuk.¹⁰¹ Ami a lakosságcserét illeti, ez kudarcot vallott. Mégis kb. 68 000 felvidéki magyart telepítették ki ezen a címen az anyaországba.¹⁰² Szabó Ildikó jogosan domborítja ki ezeknek a feldolgozatlan folyamatok-

nak a hatását az 1989 utáni Magyarországon (Szabó 2009). Fontos hangsúlyoznunk, hogy nincsenek evidenciák e téren.¹⁰³ Érdemes itt Jugoszláviára gondolni. Ahogy a *Rubicon* (2009/5) több cikkéből kiderül, legalább 20.000 magyart megöltek 1944–1945-ben (44 és 40 ezres becslések is vannak, 39. old.), és, ezen túl, 84.000 magyart elhurcoltak.¹⁰⁴ Utalhatunk a Szovjetunióhoz került Kárpátalján a beregi férfiak elhurcolására (kb. 30 ezer emberről volt szó) és a Romániához került Észak-Erdélyben a magyarellenes pogromhullámra is.

Bizonyos népcsoportok számára a biztonságos lét még 1947-ben sem adatott meg, 1951-ig és még utána is folytak kitelepítések a délszláv határsávban, a Vajdaságban és a Muravidéken.¹⁰⁵ Meg kell itt említenünk az 1951. májusi-júliusi osztályharcos alapú kitelepítéseket, amelyek főként a volt budapesti polgárság felső rétegei ellen, illetve a kulákoknak nevezett falusi nagygazdák és középparasztok ellen irányultak. Ebben az esetben nem számított, hogy az államosítások után és egyéb tulajdonvesztés folytán a nagypolgárokat többé már nem lehetett azzal vádolni, hogy polgároként tevékenykedtek volna. Hasonló volt ez ahhoz, ahogy 1938-ban a vallástalan zsidók esetében az állam visszamenőleg kategorizált bizonyos személyeket, egy kitalált hozzártozás folytonossága (a nagyszülők felekezeti hovatartozása) alapján. A párhuzam a zsidók háború alatti deportálásával olyannyira világos volt, hogy az *Új élet* említett 1951-es cikke reflektál is erre.

És lehetne sorolni a lengyel, az ukrainai és az egyéb 1945 utáni kitelepítéseket és a kitelepítettek jogaiktól és javaiktól való megfosztását. Mindezek egyik következménye az, hogy a deportálás fogalma Közép-Európában, Magyarországot is beleértve, ki-

98 Lásd <http://www.epa.oszk.hu/00400/00462/00025/pdf/06muhely02.pdf>, Stark Tamás: „Malenkij robot”. Magyar kényszermunkások a Szovjetunióban (1944–1955). *Kisebbségkutatás*, 14. évf., 2005/1:65-75.

99 Jean-Léon Muller: *L'expulsion des Allemands de Hongrie. 1944–1948. Politique internationale et destin méconnu d'une minorité*. Paris, Montréal, Budapest, Torino, L'Harmattan, 2001. Romsics Ignác adja az itt használt számot: *Magyarország története a XX. században*, i. m., 1999:302.

100 Ugyanott, 302.

101 Érdemes itt jelezni Vadkerty Katalin alapmunkája szlovák változatát, Szarka László előszavával: *Madarská otázka v Československu 1945–1948. Trilógia o dejinách maďarskej menšiny*. Bratislava, Kalligram, 2002.

102 Ugyanó, *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*, Budapest, Napvilág Kiadó, 279. Vadkerty 100 000 emberre becsüli az összes (a kiutasítottakkal együtt) Csehszlovákiából áttelepült magyart. És a 1946. február 27.-i lakosságcsere-egyezmény keretében, 1947–1948-ban, 73 000 szlovák ment el Magyarországról.

103 Szabó Ildikó: *Nemzet és szocializáció...*, i. m., 180-182. Az ott említett számok egy kicsit eltérnek az itt közölt adatoktól.

104 Romsics Ignác 66 000 magyarországi betelepültről ír, de az elhurcoltak Vajdaságból máshová is mentek (*Magyarország története...*, i. m., 302, az 1949-es népszámlálás szerint).

105 Lásd ÁBTL 4.1. A 1364/1, p. 21 (a titkosszolgálatok belső használatra szánt történelmi tankönyve) és Orgoványi István: „A vasfüggöny örei” *Rubicon. Történelmi magazin*, 2007/1, (ÁVO – ÁVH – III/III), 20-25. E kitelepítésre egyenesen szovjet ajánlatra került sor. Okvát Imre, *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Budapest, LAP-ICS Könyvkiadó és Kereskedő Kft, 1999, 105-106.

tárgult: nem jelentett időben meghatározott és tartalmában különleges jelenséget, már csak azért sem, mert a halálgyárak működése és a nagyüzemi halál ténye nem vált közreferenciává. Az Eichmann-per után, ahogy Rév István fejtegeti: Nyugaton a fasizmus, a Holokauszt és Auschwitz egyenlővé váltak.¹⁰⁶ Ehhez hozzáteszem: az Eichmannhoz kötődött deportálás is egyenlővé vált a Holokauszttal és Auschwitz-cal. Nem így a vasfüggöny túloldalán. Ezzel is magyarázhatjuk, hogy nagyon gyakori a diktatúrák „legnagyobb áldozata” címéért folyó verseny, az egymással szembeállított szenvedésnarratívák sajátos versengése s a más csoportok szenvedéseinek, a többiek áldozatának kisebbitése, netán tagadása.

Deportálás és kárpótlás

E körülmények között a zsidók kárpótlásának ügye szintén hatással volt a deportáláshoz való társadalmi viszonyulásra. Magyarország a háború után, Lengyelországtól és a Szovjetuniótól eltérően megengedte zsidó állampolgárainak, hogy kérvényezzék a kárpótlást a nyugatnémet kormánytól a különféle kárpótlási törvények alapján. A dossziék 1956-ban kezdtek halmozódni, és 1971-ben jött létre e kérdéssel államközi szerződés Magyarország és a Német Szövetségi Köztársaság között. Ezután majdnem 2008-ig szünet nélkül működött valamilyen kárpótlási program, amelynek közgazdasági mérete elenyésző volt az elkobzott vagyonhoz képest. Később a romák is részesültek kárpótlásban.

De amint a pénz megjelent a deportálásokkal kapcsolatban, megjelent az irigykedés is. Antiszemita szemszögből megint bebizonyosodott a „zsidók örökös pénzhétsége”,¹⁰⁷ amely egyben „igazolja” a holokauszt „kitalált” jellegét, és még folytathatnánk e logika illusztrálását. Mégis fontos hangsúlyozni, hogy Magyarország a német kárpótlások ügyében

másképpen járt el, mint a többi szocialista ország.¹⁰⁸ Ezzel is magyarázhatjuk, hogy Magyarországon a kommunistákhoz a „zsidóbarátság” vádja társult, ez utóbbitól a rendszerváltás után is a „kommunisták-ként” emlegetett MSZP-tagok egyik, nyilvánosan is többször hangoztatott jelzője („zsidóbarát kommunisták”) lett. Ezt sem Csehszlovákiában (ahol antiszemita érvek nyilvánosan utoljára a nagy perek idején hallatszottak), sem Lengyelországban (ahol főleg a 1956-1958-os, majd 1968-os emigrációs hullámok után volt nyilvános antiszemitizmus) nem lehetett tapasztalni. Magyarországon összetettebb a kérdés. Az Eichmann-ügy kapcsán például, a Politikai Bizottság 1960. október 11-i ülésén jóváhagyott előterjesztés szerint készítettek egy anyagot a perre, de bajban voltak, mert az anyag „kellő módon nem biztosítja célkitűzéseink elérését, mennyiségileg és minőségileg is egyaránt döntően az 1944. évi deportálási akcióra korlátozik” (58. oldal).¹⁰⁹ A „célkitűzések” itt nyilvánvalóan arra irányultak, hogy a zsidók deportálását a fasizmus és az antifasizmus között zajló küzdelem szerint kell értelmezni.

Összegezve, 1989 előtt Magyarország volt az egyetlen közép-európai ország, ahol több szálon is viszonylag aktív utóélete volt a deportálásnak (viszonylag nagyszámú túlélő csoport, a kárpótlás körüli tevékenységek, az irodalmi és a történeti felelevenítés fejlődése, vallási képzés a budapesti Rabbiképzőben, közvetett kapcsolatok Izraellel a hivatalos arab-parti politika ellenére stb.).

106 *Retroactive Justice. Prehistory of Post-Communism*, Stanford (Ca), Stanford University Press, 2005:236.

107 A modern antiszemitizmus az 1870-es években született, a tömegpolitika kezdetén. 1873-ban pénzügyi válság tört ki, amelyben a „tőzsdecsló” zsidó képe megerősödött, mint a harácsoló tőkének a képviselője. Lásd Hosszú Gyula 2002 *Utak a holokauszthoz, történetek a holokausztról*. Budapest, Pedellus Tankönyvkiadó Kft., 32.

108 Lásd P. Gradwohl bevezetőjét és kronológiáját: *Les tragiques destins des Juifs hongrois au vingtième siècle: une histoire européenne* (P. Gradwohl, Clara Royer segítségével, szerk.), megjelenés alatt a Fondation pour la Mémoire de la Shoah védnöksége alatt. Érdekes a lengyel helyzet is: Krzysztof Ruchniewicz, *Polskie zabiegi o odoszkodowania niemieckie w latach 1944/45–1975* [Lengyel erőfeszítések a német kárpótlásért az 1944/5–1975 években]. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007.

109 Lásd <http://www.digitarchiv.hu>. A politikai cél kettős volt: a magyar emigrációt fasisztaként lefesteni, az NSZK-ás náci veszélyt pedig kidomborítani. Ebben Auschwitz nem nagyon tudott segíteni. A konvojokban nem volt könnyű magyar ellenállót találni, aki a magyar fasiszták ellen harcolt volna.

Töprengések a szavak európai (nemzetén túli) társadalmi életéről és ennek hatása a deportálások túléléséről

Muriel Blaive már jogosan jelezte, hogy a Soának nyugaton egyetemes jellege van, miközben a volt vasfüggönyön innen etnikai jelenségnek tekintik, ha éppen nem tagadják, vagy csak mellékesnek tekintik.¹¹⁰ De jelen írással másra is szeretném felhívni a figyelmet. Arra, hogy a deportálás Közép-Európában szélesebb kontextusban jelenik meg, ezért itt más jellege van, mint mondjuk, Franciaországban. A 20. században Közép-Európában a politikai kultúra és hagyomány erősen korlátozta az állam biztonságot teremtő, állampolgárait megvédő szerepét. Ami nyugaton természetellenesnek, botrányosnak tűnt (a tömeges kitelepítések), az itteni térségben kívánatosnak, az előzmények logikus következményének, a köz érdekeit szolgálónak vagy jogosan végrehajthatónak látszott, még 1945 után is. A politika eszköztára és a társadalmi nyilvánosság más volt a nyugati világban és a pártállami rendszerekben. Ezért talán a Nyugat és Kelet közötti különbségeket nem az erkölcsökben érdemes látni, hanem a társadalmi folyamatokban, beleértve ezeket a kommunikációs folyamatokat is.

A zsidók deportálását elemezve szembevetőd, hogy ahhoz, hogy így lehessen embereket kirekeszteni, az első fázisban meg kellett őket fosztani emberi jellegüktől, majd a csoportot közösen kezelni, mint egy olyan, homogén tömeget, amelyen belül nincsenek külön személyek. Így például rájuk nem vonatkozott az igazságszolgáltatás, mert a modern kori igazságszolgáltatás alanyai az individuumok, a zsidók pedig az igazságszolgáltatás szempontjából (is) megszűntek individuumoknak számítani. E folyamat kialakulásához egy eléggé széles – talán ki nem mondott – politikai részvétel kellett. A zsidók deportálásához vezető folyamatban a *csönd* az egyik legfontosabb elem. Mindenkinek félnie kellett. Ez zsidóra vagy nem zsidóra egyaránt vonatkozott. És ugyanez az alapelv érvényesült a kommunista korszakban. Emiatt nem lehetett 1948-tól a dolgokat, a deportálásokat megnevezni. A deportálás megne-

110 Lásd « Memory of the Holocaust and of the communist repression in Hungary, Poland and Czechoslovakia », felszólalás a nemzetközi konferencián: *Clashes in European Memory. The Case of Communist Repression and the Holocaust*, amelyet a Ludwig Boltzmann Institute (Bécs) és a University of Chicago Center Párizsban közösen rendezett 2009. szept. 22-24-én, megjelenés alatt.

vezései ugyanúgy, mint a háború alatt, ritka kivétellel ezoterikusakká váltak.¹¹¹

Történeti-politikai szempontból a magyarországi helyzet két dimenziója nagyon nehezen kezelhető. Az első és legfontosabb, hogy a *deportálás fogalmában nincsen benne a lehetőség a pozitív nemzeti és kollektív hős felidézésére* (Wallenberg svéd volt, Sztehlo Gábor, Schlachta Margit és más egyházi személyek zsidókat mentő akciói inkább elszigetelt jelenségek voltak, nem a keresztény egyházak akkori magatartásának a nyílt reprezentációi). A „zsidókat védő Horthy” és tábora szélesebb értelemben nem lehet nemzeti hős. A kirekesztés alapja és a megkülönböztetés mindennapos gyakorlata ennek a csoportnak volt köszönhető. Nemcsak a zsidótörvények létrejötte tanúskodik erről, de a korszak hivatalos, intézményes politikai szocializációja és az antiszemitizmusnak a nemzeti tematikába való beépítése is, ahogy ezt Szabó Ildikó bőven bebizonyította (Szabó 2009).¹¹² Az áldozat szenvedéseitől még nem lesz hős. Annak, hogy az áldozatot nem ismeri el a törvény és a társadalom hősnek, nincs drámai következménye. Ez nem fosztja meg sem tekintélyétől, sem a kárpótláshoz és az igazsághoz való jogától. De itt a kérdés másról szól. A magyar zsidók voltak azok, akiknek sikerült megmenteniük hittársaik egy részét, igaz, nagyon kis számban, azaz, hogy tárgyaltak a náciuk egy szűk csoportjával. A bátorságukat, merészségüket nem lehet tagadni, de nem beszélhetünk róluk, mint kollektív hősről. Ugyanez áll sok más esetre is. Voltak „igazak”, mint mindenhol. Voltak zsidók, nem zsidók, akik

111 Karády Viktor az ötvenes évekre gondolva az antiszemitizmus talajvesztéséről ellentétes képet fest. Egyrészt ezt írja: „az antiszemita szövegek értelme fokozatosan elhalványult, s egyre inkább a felnőtt világ jelentésében devalvált mitológiai szótárába sorolódott”. Ezzel párhuzamosan rámutat az antiszemitizmus elleni harc hiányára. Így lett a „zsidóüldözések valósága megkerülhetetlen része ... sok 1945–56 között felnövő fiatal elemi társadalmi élményvilágának, bárhol álltak is a társadalmi térben” (53., *Türelők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiából 1945 után*. Budapest, Múlt és Jövő Könyvek, 2002). Mégis érdemes jelezni, hogy például 1951. szeptember 23-án többezres tömeg vett részt a rákoskeresztúri temetőben, a mártírok emlékművénél lezajló szertartásban, előzőnölve a villamosokat az *Új élet* (1951. szeptember 28., 4., „Minden szenvedésünkben velünk szenvedett...” *Megrázó Kivré-Óvausz gyászünnepség a temetőben*) szerint. Vagyis volt kivétel az általános csönd ellenére.

112 Érdemes itt jelezni, hogy ezeknek az identitásstratégiáknak az elemzéséhez szociológusra kellett várni.

fegyverrel, tollal, segítségnyújtással szembesálltak a zsidóüldözésekkel. Rájuk sem lehet azonban úgy tekinteni, mint valamely nagyobb társadalmi csoportra.

És most nézzük a másik történeti-kommunikációs dimenziót. A gyilkosokból és segítőkiből kevés ember szeretne hőst faragni. Magyarországon (Lengyelországgal ellentétben, ahol németellenes földalatti kormány működött) nincs lehetőség arra, hogy a társadalom visszamenőleg elbújjon a felelősség kérdése elől úgy, hogy a hősök árnyéka mögött szorongjon. Franciaországban ezt próbálták meg a maquisard-ok felmutatásával és De Gaulle szerepének hangsúlyozásával, de ez gyenge pajzsnak bizonyult, ahogy Lengyelországban is. Ahogy a kollektív büntetés ellehetetleníti az igazságszolgáltatást meg a történelmi értelmezést, úgy a kollektív hős kinyilvánítását is megakadályozza. Pedig itt a tét az, hogy sikerül-e társadalmi szinten szembesülni a tarka és felemás valósággal még akkor, amikor tragédiává vált, vagy utólag.

A szembesülés bizonyára lassú és szükségszerűen ellentmondásos folyamatának, amely a tudományos életben már részben elkezdődött (sok történelmi munka után Szabó Ildikó már citált szociológiai elemzést vagy Ács Pál az irodalmi szalonképes antiszemitizmusról írt értekezését¹¹³ lehetne itt említeni), két kedvező következménye lehet. Az egyik az, hogy elveszi a politikai szereplőktől a múlt bizonyos használatát, mivel az már túl bonyolulttá válik ahhoz, hogy szavazatmaximáló politikai eszköz legyen. A másik az, hogy a mindenkori politikai vezetés rákényszerül arra, hogy a múltat másképp jelenítse meg a közéletben és a politikai diskurzusokban. Azaz, le kell mondania a megszokott „mi és ők” közképekről. Ki kell lépni a „mi a magyar” és a „zsidókérdés” világából. Ez nemcsak a politikai vezetésnek lesz nehéz, hanem az értelmiségi közbeszéd aktív szereplőinek is. És nem biztos, hogy fog sikerülni. Akkor viszont maradnak a régi érvek és a régi elemzési zűrzavarok.

Pedig 1989 után (és bizonyos körökben már előtte is) lehetett olvasni és tudományos vitákat folytatni a holokausztról és a deportálásról. Hivatalosan, az iskolában például, a Holokauszt em-

léknapon (Hosszú 2002:712-720) a diákoknak lehetőségük van közösen sajnálni, hogy a népirtás megtörtént. Az emlékezés nem okoz gondot addig, ameddig nincsenek *kérdések a különféle tettesekről és résztvevőkről*. Lengyelországban a jedwabnei pogrom felidézése körül kristályosodott ki egy nemzeti vita, amelyben többen megkérdőjelezték a lengyel lakosság ellentmondásos magatartását a zsidókkal szemben.¹¹⁴ Magyarországon, ahol pedig akadna bőven kérdőjel, nem volt efféle szembesülés a történelemmel. A Terror Háza Múzeum ebből a szempontból ugyanazon a vonalon áll, mint Rákosi elvtárs: az „ártatlan” nép elmélete megmaradt a helyén. A szenvedés és az áldozat önmagában válik abszolút politikai értéké. Ezt a helyzetet az 1995 előtti Franciaországhoz hasonlítható. Addig, ameddig Jacques Chirac mint államelnök nem vállalta a mostani francia állam felelősségét Pétainék részvételéért a zsidók deportálásában, nyugodtak voltak a „jó” állampolgárok is, a történészek is, akik amerikai értetlenkedésnek nevezték a franciák felelősségének firtatását. Persze, szólásszabadság van, és így még mindig lehet nyilatkozni Franciaország ártatlanságáról. De ez már ritkábban fordul elő.

Magyar ország helye és szerepe az általános deportálási (és népirtási) folyamatban nagyon eltért a többiekétől. Ilyen az a már említett tény, hogy ugyanaz a Horthy gyakorlatilag megmentett, illetve meggyilkoltatott többszáz ezer zsidót. Sőt, ha a túlélők számát tekintetbe vesszük, akkor világos, hogy a magyar társadalom egy fontos részét alkotják, akiknek maguknak is nehéz a múlttal megbirkózniuk. Mert a kérdés Magyarországról nézve egyszerű. Vagy közösen teremődik meg a múlttal való szembesülés és a múltrol szóló kommunikatív emlékezés, vagy sehogy. Sajnos, a mai politikai tét a nemzetpolitika manipulálása. Egyik politikai szereplő sem érdekelt abban, hogy a világtörténelem legsikeresebb embermegsemmisítő programján a társadalom elgondolkozzon. Nemcsak azért nem érdekeltek a politikai szereplők a szembenézésben, mert az örökölt sebek megmaradtak, hanem azért sem, mert a rendszerváltás után kialakult rendsze-

114 Franciaországban két könyv jelent meg 2009 elején a lengyel társadalom zsidósággal szemben tanúsított magatartásáról: Jean-Yves Potel: *La fin de l'innocence. La Pologne face à son passé juif*. Paris, Éditions Autrement, és Jean-Charles Szurek, Annette Wiewiorka: *Juifs et Polonais 1939–2008*. Paris, Albin Michel. Ebben Krzysztof Persak történelmi és társadalmi elemzést ad közre Jedwabnétről. A *Polonia* szerepét eleveníti meg. 2002-ben még volt az USA-ban olyan lengyel szervezet, amely azt állította, hogy a németek ölték meg a zsidókat Jedwabnében (480.).

113 Lásd Ács Pál: „Fattyazás. Illyés Gyula: *A faj védői*”, in *MARGONAUTÁK. Írások Margócsy István 60. Születésnapjára*. Szerk. Ambrus Judit, Bárány Tibor, Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor, munkatárs Teslár Ákos, Budapest, rec.iti, 2009. Csak az interneten : <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/margonautak/margonautak/Acs-Margonautak.pdf>.

rek – ellentétben a stabil demokráciákkal – nem képesek ösztönözni az állampolgárokat arra, hogy a (mindenkori) állami eszköztáráról kritikusan gondolkozzanak. Pedig a magyarországi deportálások összetettsége nagyon is tudna segíteni abban, hogy megértsük: hogyan válhat rendes emberből gyilkos. De talán itt inkább félünk ennek a végiggondolásától, mint a Szajna partján. Talán, mert az állampolgárok itt jobban érzik a politika labilitását? Vagy, mert jobban félnek, mint a franciák, mert nincs lelki nyugalom e szélesebb (közép-európai) térségben?

Még egy érvet érdemes felhozni a magyarországi deportálások társadalmi vállalásának újraértékelése érdekében. Eddig nem is jeleztünk, de talán az eddigiekből is kiderült: ez nem csak magyar ügy. A deportálásban a németek is benne voltak, de az összes környező ország is érdekelt volt benne, az összes magyar külhoni kisebbség szintén, nem is beszélve a kivándoroltakról (akik kikerültek a térségből). Ha figyelembe vesszük az egész térséget, amely ekkor magyar államigazgatás alatt állt, akkor szembevetnő, hogy a térség különböző részein 1944 után más és más kommunikációs és politikai kontextusban zajlott le a deportálás *túlélése* egyéni szinten is, kollektív szinten is. Csak most jött el az idő, az alkalom arra, hogy össze lehessen vetni a különböző államiságokhoz fűződő tapasztalatokat, az emlékeket. Erre nagy szükség van, azért is, hogy a térségbeli különbségek ne abszolutizálódjanak.

A francia tapasztalatok alapján előre is lehet óva inteni bizonyos nehézségektől. Megemlítjük azt a vitát, amely az ukrain zsidó tömegsírok feltáráról zajlik Párizsban. Ezeket évek óta egy francia római katolikus pap tárja fel. Desbois atya járja a falvakat, mise után beszélget nem zsidó túlélőkkel. Ők időnként emlékeznek a mészárlásokra és ezek helyszínére. Ennek alapján kezdődnek el az ásatások, és így már több tízezer halott holttestére bukkantak (Desbois 2007; 2009). Több zsidó szervezet támogatja a munkát. Ortodox zsidó szokás szerint nem mozdítják a testeket, vagyis azokhoz, amelyek a legfelső réteg alatt vannak, nem nyúlnak. Majd a helyszínen zsidó szertartást tartanak. Több ember segíti az atyát, köztük egyetemi kutatók és mások is. A vita abból adódott, hogy e feltáró munka mentén két jelenség tűnt fel egy pár kutatónak. Az egyik az, hogy kitalálták a „Shoah par balles” kifejezést, azaz a „lövések általi holokausztot”, mert Nyugaton csak a haláltáboroknak sikerült a szélesebb publikumban sebet hagyniuk. Ennek a nagyon is kommunikációs lépésnek rossz visszhangja volt a tudományos körökben. Először azért, mert közismert jelensé-

gekről van szó: Matatias Carp munkáját vagy az Einsatzgruppen által elkövetett mészárlásokról szóló dokumentumokat és tanúbizonyságokat mostanában fedezték föl. Érdemes megjegyeznünk, hogy eddig nem nagyon figyeltek a szavak összeurópai használatának a földrajzára. Pedig, ha ezt figyelembe vették volna, akkor a vita nem egy kifejezésről szólna, hanem arról, hogy utólag sikerült egy népiertást részjelenségekre és részeseményekre vágni, majd az áldozatokat így „szétosztani”, a hidegháború segítségével. Átjárható határok mellett talán világosabb lett volna: a deportálásoknak és a népiertásnak mindenhol az volt a céljuk, hogy szétbontsák az *össztársadalmat*, és a személyeket mint olyanokat eltüntessék. A zsidók első helyen szerepeltek az áldozatok között, és ez több nemzedéken át hat máig,¹¹⁵ de az üldözés a zsidókon túlmutat. Az elkülönülés és elkülönítés logikái nem ugyanazok.¹¹⁶

Ezen a ponton egy másik sűrűlódási okra bukkantunk. Azért is váltott ki kritikát Desbois atya munkája, mert a feltárás mellett interjúk is készültek. Ezek célja az volt, hogy segítsenek a holttestek lelőhelyei megtalálásában, de az is, hogy jobban meg lehessen érteni, mi történt. És itt le lehet fel a különbség Desbois atya szándéka és egy történész szándéka között, még, ha sok pártolója is van a szakmában. Neki az örökös béke a fontos, amely számára úgy érhető el, hogy mindenki, a zsidók is istennel békésen a halálban találkozzanak. E nélkül egy pap számára nem lehet béke. A zsidó hagyományok ápolóinak is megfelel ez az eljárás. Nincs mit elvárni egy helyi közösségtől, amely évtizedekig titokban tartotta a gyilkosságokat, és most sem kimondottan

115 Lásd Magyarországról a *Replika* 1997/2., angol nyelvű internetes számában Erős Ferenc és Ehmann Bea írását: „Jewish Identity in Hungary. A Narrative Model Suggested”, www.c3.hu/scripta0/replika/honlap. Nemzetközi szemszögből Dominique Frischer: *Les enfants du silence et de la reconstruction. La Shoah en partage. Trois générations, trois pays: France, États-Unis, Israël*. Paris, Éditions Bernard Grasset, 2008.

116 Christophe Charle a náci nemzeti önpusztítás logikáját abban látja, hogy egyre kevesebb németnek kellett egy egyre nagyobb, ellenséges alattvalókból álló tömeget ellenőriznie vagy legyőznie, és hogy a rasszizmus, annak ellenére, hogy sikeresen összetartotta a német népet, egyben megbénította a szükséges társadalmi mobilitást, és így versenyképtelenné tette. *La crise des sociétés impériales. Allemagne, France, Grande-Bretagne 1900–1940. Essai d'histoire sociale comparée*. Paris, Éditions du Seuil, 2001:509-512.

filozemita.¹¹⁷ Az ukrainai szervek hagyják az engedélyeket, és így csöndesen (a belső – bel-ukrainai – kommunikáció szempontjából marginálisan) zajlik le a folyamat. De más szempont is akadt. Az egyik kutatónak, aki elkísért egy csapatot a román nyelvűek közé, Alexandra Laignel-Lavastine-nak az tűnt fel, hogy a kikérdezett tanúk elég gyakran azt mondják, amit szerintük elvárnak tőlük. Sőt, az is feltűnt neki, hogy így mintegy kisöpörték azokat a jeleket, amelyek a helybeliek mérsárlásokban vagy az áldozatok kifosztásában való részvételére utaltak. Érdekes módon egy történész úgy reagált erre a megfigyelésre, hogy mindenki (értsd a zsidókat is) pártolja az atya munkáját, ezért nincs helye a kritikának. Ez a vita magyar szemszögből azért érdekes, mert azt mutatja, hogy látszólag könnyű visszanézni a vallási közösségekhez, és ezeket politikai közösségek gyanánt használni arra, hogy minden halott visszakerüljön örökös nyugóhelyére, ami azt jelentené, hogy nem érdemes a *halál okára* figyelni, ha már minden közösség így tudja magát túlvilági kö-

zösségként megerősíteni.¹¹⁸ E logika szerint közös politikai test nem is lehetséges (amennyiben sem etnikai, sem vallási alapon nem jönne létre). Ugyanez a tendencia létezik konzervatív körökben is. Izraelben és Lengyelországban nagyon divatos lett. A csoportok szétválasztása, az etnikai szegregáció pont a náci szándéka volt. Magyarországon világosabb a kérdés, mint máshol, mert a sok és ismétlődő erőfeszítés ellenére sem különíthető el egy „tisztá magyar” egy „tisztá zsidó” típustól. Magyarország soha nem is volt „tisztá” magyar.

Mielőtt ennek a következményeit tárgyalnánk, vissza kell térnünk a magyarországi deportálásokra. E francia-ukrainai történet azt mutatja, hogy a társadalmi kommunikációban nagyon fontos szerepük van az érzéseknek. És itt különösen a halállal szemben zajló, katarzist kiváltó kollektív szertartások szerepét kell aláhúzni. A vallásnak kitüntetett súlya van ezekben. Vagyis az egyik oldalon a halott beékelődik egy kozmológiai térbe. De a másik oldalon ott marad az élők közössége, amely átölel több kozmológiai teret, ha így nézünk e jelenségre. Akarva-akaratlanul, de a mindenkorai politikai vezetésnek döntenie kell. Vagy pártolja egy szűkebb csoport elkülönülését, és így vállalja az állandó kirekesztést. Vagy egy tarka társadalom képviselőt hirdeti. De akkor közös perspektívát is kell hirdetnie. És a vallások mellett szükséges a társadalomban működő párhuzamos és egymásba nyúló közösségek építésében gondolkodni. Európában mindenhol ez a tét. Talán meg lehetne fordítanunk az eredeti kérdésfelvetést: nem adna-e Magyarországnak egy érdekes történelmi háttérrel a deportálás feldolgozása, amikor a kontinens azzal próbálkozik, hogy másképpen kezelje a közösség építését? A traumából is lehet építkezni. Végül is hatvanöt évvel a háború befejezése óta Németország nem áll rosszabbul, mint Franciaország. De ez társadalmi, és nem történelmi kérdés. A múlttal való szembesülés csak társadalmi méretű igyekezet lehet, amelyen belül a történészek és társadalomkutatók szerepe gyakran elenyésző. Jacques Chirac mint (jobboldali) elnök hatékonyabb volt a sok nagyon tiszteletre méltó történész kollégánál, akire tudott támaszkodni,

117 A napi ukrainai helyzetet Amnesty International tárgyalja (<http://www.amnesty.org/en/region/ukraine/report-2008>). Leonid Finberg („Rapports entre Ukrainiens et Juifs : comment la mythologie remplace la réalité”, 145-156.) szerint mítoszok alapján működik a ukrán-zsidó kapcsolat. Itt kiemelném az 1993-ban lezajlott ukrán közvélemény-kutatást, amelyben a megkérdezettek 7 %-a egyet értett a következő állítással: „van egy világméretű cionista összeesküvés, amelynek célja a zsidók hegemóniájának létrehozása más népek fölött”. 68 %-a nem tudott válaszolni, és csak 25%-a válaszolt nemmel (153.). Georges Nivat, Vilen Horský és Miroslav Popovitch szerk. *Ukraine, renaissance d'un mythe national*. Genève, Institut Européen de l'Université de Genève, 2000. Zsidó szemszögből Zvi Gitelman emlékeztetett Babij Jarnak és zenei megtestesítésének a fontosságára.

Itt érdemes jelezni, hogy egy ukrainai közvélemény-kutatás szerint 1992-ben a megkérdezett zsidók 59,8 %-a negatív körülmények között ébredt zsidóságának öntudatára, ez az arány 1997-ben 51,6 %-ra csökkent. A pozitív körülményeket említők száma 27,8 %-ról 32 %-ra emelkedett. De Oroszországgal ellentétben, Ukrajnában a zsidóság helyzetéről nyert kép nagyon változik aszerint, hogy a nyugati vagy a keleti területeken történik-e a felmérés. Lásd „Becoming Jewish in Russia and Ukraine” [Zsidóvá válni Oroszországban és Ukrajnában], 105-137, in Zvi Gitelman, Barry Kosmin, András Kovács szerk. *New Jewish Identities: Contemporary Europe and Beyond* [Új zsidó identitások: a jelenkori Európában és azon túl]. Budapest, New York, Central European University Press, 2003.

118 A *Le Monde* először 2007. november 2.-án jelentetett meg egy ismertetőt a könyvről. Majd 2009. június 18-án Thomas Wieder visszatért a könyvről, és a vita több aspektusát közzétette: <http://www.upjf.org/actualites-upjf/article-16624-145-7-querelle-autour-pere-desbois-shoah-balles-thomas-wieder.html>. Érdekes módon a vallás és a politika közti viszonyról alig van szó ebben az írásban.

amikor Vichyt megbélyegezte. De munkájuk nélkül talán nem lett volna egyre erősebb a történelmi igazságosságra való törekvés a társadalom bizonyos szegmenseiben. Azzal, hogy hivatalos szemponttá vált a megbélyegzés, kommunikációs szempontból megváltozott a helyzet.¹¹⁹ És ezért egy kis lépést tett a francia politikai közösség. De ott is maradtak megválaszolatlan kérdések, és hiányos a közösség építése.

Egy nyilvános diskurzus a Soáról: a társadalomtudományok és a jelen problémái

Dolgozatom utolsó részében a társadalomtudományok és a történelmi eseményekre reflektáló társadalom viszonyának néhány kérdésével foglalkozom egy szélesebb nyilvánosságot kapott vita elemzésével. Magyarországon 2008-ban, amikor a *Kommentárban* (2008/3) megjelent Ablonczy Balázs és Novák Attila „Tizenkét állítás a Soáról” című írása,¹²⁰ úgy látszott, végre a múlttal való szembenézésről lesz szó. Annál is inkább, mert a „jobbközép” képviselője és a Magyarországi Cionista Szövetség elnöke, egyben a *Szombat* szerkesztője¹²¹ a *Konzervatórium* című folyóirat kérdéseire válaszolva elmondta: a tizenkét „teljesen evidens állítás megjelentetésére” azért szánták el magukat, mert a mostani magyar társadalomban tapasztalt antiszemita je-

119 E fordulat egyik legszembetűnőbb mellékhatása Párizsban a sok iskola külső falára kített tábla, amelyek egyike például így szól: „A LA MÉMOIRE DES PETITS ENFANTS DE CETTE ÉCOLE MATERNELLE DÉPORTÉS DE 1942 À 1944 PARCE QU'ILS ÉTAIENT NÉS JUIFS, VICITIMES INNOCENTES DE LA BARBARAIE NAZIE AVEC LA COMPLICITÉ ACTIVE DU GOUVERNEMENT DE VICHY. ILS FURENT EXTERMINÉS DANS LES CAMPS DE LA MORT. NE LES OUBLIONS JAMAIS. Le 15 décembre 2001” [Az óvoda kis gyermekeinek emlékére, akiket deportáltak 1942 és 1944 között azért, mert zsidóknak születtek, ártatlan áldozatai lettek a náci barbárságnak, a Vichy kormány aktív cinkosságával. Kiirtották őket a haláltáborokban. Soha ne feledkezzünk el róluk. 2001. december 15-én] (köszönöm Szabó Ildikó fényképét ez ügyben).

120 Érdemes figyelni a nagy „S”-re a Soá elején. Ez nem szokásos a magyar tipográfiában.

121 Lásd <http://www.judapest.org/torteneszek-haosszejonnek.../>, 2008. október 22, Panyi Szabolcs blogja. A *Szombat. Zsidó politikai és kulturális folyóirat* honlapján is olvasható a két szerző jellemzése. A vita, amelyről szól a glossza („Történeszek, ha összejönnek...”) október 2-án, a Páva utcai Holokauszt Emlékközpontban zajlott.

lenségek és a holokauszt-tagadás aggasztó méreteket ölt.¹²² A szándék látszólag egyértelmű. Egy magát konzervatív magyarnak valló szerző és egy cionista vezető együttesen mondja, hogy a Soá tragédia volt, áldozatai ártatlanok voltak, és magyar állampolgárok voltak, ezért magyar ügy is (3. és 4. állítás). Majd még pontosabban kirajzolódik e kérdés: „Magyarország ugyan megszállt ország volt, azonban a gettósítás, majd a deportálás nem mehetett volna végbe a társadalom jelentős részének közönye és a magyar hatóságok közreműködése nélkül. Ebben áll a magyar felelősség” (7. állítás).

Csakhogy evidenciák nincsenek. Ha abból indulunk ki, hogy két közvélemény-formáló értelmiségi szól egy, nagyjából értelmiségiekből és erős magyar vagy zsidó öntudattal rendelkező olvasóközönséghez, akkor talán jobban érthető a gesztus. És ennek „népnevelő jellegét” (mint mondta Ablonczy Balázs a *Konzervatóriumnak*) is jobban megérthetjük, amely egy jól körülhatárolható csoportnak szól. Ennek ellenére figyelemre méltó a nagyon szűk megközelítés. A holokausztot nem lehet egyértelműen magyar ügynek tekinteni, sem térbeli, sem értelmezési szempontból. Nemzeti múltban gondolkodni ennek kapcsán inkább szociológiai, mint történelmi szempontból lehet érdekes. Miután a magyar állam csapatai megszállták Kárpátalját, a magyar kormány közigazgatásilag külföldi zsidókat produkált. A magyar és a nem magyar, a zsidó és a nem zsidó között több mint száz éve nincs stabil és evidens határvonal, az antiszemiták és az elkülönülés egyéb pártolói vágyai ellenére. (Ennek elismerése egy tudós számára szakmai kötelezettség, amelynek nincs pártpolitikai következménye). Ennek a magyar-zsidó elkülönülésnek a nagyon relatív dimenziója az egyik elem, amelynek értelmezése csak a szélesebb európai kontextusban lehetséges. Ezért is fontos hangsúlyozni: nincs külön magyar múlt vagy francia múlt. Az államok nem tudnak mindent ellenőrzésük alá vonni. De emberek, individuumok vannak. És többféle „kollektív önvizsgálatra” (11. állítás) van szükség. Nincs egy zsidó közösség, nincs egy magyar közösség, és a közösségbe szerveződés nemcsak átfedő és többsíkú, de az időben is változó folyamat.

Érdekes módon a vita (lásd a 2008/3, 2008/5 és 2008/6 *Kommentárt*) csak kivételesen érintette

122 <http://konzervatorium.hu/cikkeink/koezletpolitika/25-tizenket-allitas-a-soarol>, (2008. szeptember 10.). Ott is szerepel a 12 állítás.

ezeket a kérdéseket. A vitában történészek szóltak egy szélesebb közönséghez. A cél az volt, hogy reagáljanak a soá történelmi tagadására, amely a magyar közvéleményben több szinten is jelen van. A vita abból indult ki, hogy milyen segítséget nyújt a magyar történetírás? E kérdés anélkül merült fel, hogy elemzés született volna a tudomány és a közvélemény közti kapcsolatról. Pedig e folyóirat szerkesztői a vitával nevelő szerepüket hangsúlyozzák, ami egy társadalomtudós számára azt jelenti, hogy már nem a tudományosság számít, hanem az érvek társadalmi hatékonysága. Ez utóbbiakat azonban senki nem említette. A tudás presztízse erősebbnek bizonyult, mint a tudomány reflexív és társadalmi megkérdőjelezése. Ezért is emeltem be e tanulmányba a 2008-as vitát. Ezt két szemszögből is teszem. Az első a *történetírás önértékelése*. Ez Gyáni Gábor szellemesen ravasz értekezésében szerepel. A kollégáiról, akik főállásban a holokauszttal foglalkoznak, azt állította, hogy kevés a nemzetközi elismerésük. Itt a kérdés abban áll: ki kit ismer el? A későbbiekben a „Ki mit (nem) tud?”-ig jutott a vita. Érdekes, hogy Gyáni Gábor, aki a *Történetészdiskurzusokban* a kollégáit jogosan arra kérte, hogy ne legyenek rabjai a „társadalom múltbéli ideologikus öntudatának” (Gyáni 2002:157), nem szól a vita kérdésfelvetésének szűk korlátairól. A nemzetről, mint a történelem természetes keretéről (amikor *de facto* államban gondolkodnak), a politikatörténet időskálájának abszolutizálásáról, a térbeliség mellőzéséről nem volt érdemi vita, bár ezek alapkérdések. Pedig a vita célközönsége ezekben a kérdésekben bizonyára konzervatív szemléletű volt. Az alapkérdések hiányában nagyon nehéz szembesülni Gyáni Gábor kérdésével: mennyire tudtak a magyarországi kollegák új és hatékony elemzéseket nyújtani a holokauszt általános folyamatáról? Mi ugyanis a mérce? A tudomány több úton halad előre. Ugyanaz az ember az egyik kérdésben tud újat mutatni, és hibázni a régi módon a másikban. A kívülállóknak úgy tűnik, mintha a magyar holokausztkutatás legfeljebb egy pár dokumentumot tudna szerkeszteni, és csak magyarul. A helyzet azonban nem ez, szerencsére.¹²³

A *Kommentár*-vita nemcsak a történészek önértékelése miatt érdekes, hanem egy másik szempont: a *magatartásokat magyarázó modellek társadalmi ha-*

tásai miatt is. E mostani írás keretében igyekeztem megérteni a deportálás (magyarországi) társadalmi sorsát 1945 után. És logikusan felmerül az *okokkal kapcsolatos állásfoglalás* kérdése. A *Kommentárban* zajlott vita ebből a szempontból is érdekes. Vagy azt mondjuk: nincs fő logika a holokauszt mögött. Vagy visszatérünk az intencionalista kontra funkcionista (posztfunkcionista) magyarázat logikájához. Vagy végre az események megkonstruálására figyelünk, ami szükséges, de nem mentesít a válasz alól. Pedig a vita elolvasása után számomra úgy tűnik, nincs válasz az okokat illetően, vagy csak valahol külföldön van, és ez a magyar tudomány nélkül alakul ki. Sőt, lappang itt és ott is igény a determinizmusra, hogy ugyanis jó lenne egy olyan magyarázatot találni, ami szükségszerűnek mutatná a holokausztot. Veszélyes vágy ez,¹²⁴ még ha nincs is szó igazságszolgáltatásról. Az okok körüli zűrzavarnak az lehet az eredménye, hogy a (magyar vagy zsidó) nemzetben gondolkodó olvasó továbbra is azt vallja, hogy nem is érdemes másképpen megközelíteni a kérdést, mint a 12 állításban. Végül is ez itt a kulcsszempont. A vita egyszerre érdekes és ártalmas, mert nemzeti keretbe önteni a holokausztot alapvetően értelmetlen, még akkor is, ha egy jogos büntudat védelmében szállnak síkra a résztvevők.

Világos, hogy nem volt sem *magyar holokauszt*, sem *magyarországi holokauszt*, mert sem nemzeti, sem térbeli határa nem volt a népiértésnek. Volt egy *európai holokauszt*, és ezt közösen kell kezelniük a mostani európaiaknak, a volt európaiaknak is (az Amerikában, Izraelben, a Commonwealth országaiban és máshol élőknek). Ebben látom a történészek és társadalomtudósok állampolgári és/vagy tudományos felelősségét.¹²⁵ Természetesen illik az

124 Vladimir Jankélévitch már jelezte 1957-ben: „le déterminisme multiplie les motifs d’indulgence : les manières du comment et les degrés du combien émoussent l’imputation, estompent la bifurcation vertigineuse du bien et du mal et nous soulagent d’une responsabilité dont ils distribuent la charge entre les motifs” [... a determinizmus megsokszorozza a engedékenység motívumait, a *hogyan módjai* és a *mennyi fokai* letompítják a vádolást, ködösítik a jó és a rossz közötti elágazást, megkönnyíti a felelősséget, amelynek terhét több motívum közt osztják szét], (*Le Je-ne-sais-quoi et le presque-rien*. Paris, PUF, 1957:201.)

125 E cikk nem íródott volna meg a Szabó Ildikó szociológussal folytatott eszmecsere nélkül, sok francia, lengyel, kanadai... és magyar kolléga és barát nélkül.

123 A román elleni támadásról már többen írtak, Karsai László is. Ennek összehasonlítása a zsidók elleni politikával szintén folyik. Sok más példa is akad (gender studies, stb.), amely újabb megközelítésekre vall.

egyén tudományos teljesítményét tisztelni, de vesztélyes lenézni a kollektív munkát. A transznacionális együttműködések termékenyek lehetnek, de nem elegendők. Talán hasznosabb lenne a kevés magyarországi partnereket összehozni, mint egymásra sértő irományt gyártani (amelyek esetleg csak időnként tudják serkenteni az eszmeceserét, ha optimisták vagyunk).

A kérdés lényegét abban látom, hogy a holokausztnak több oka van, amelyek nem egyidejűleg jelentkeztek. Így a kutatások lassan egyre több társadalmi szereplőjéről derítették ki tetteit, időnként észjárásuk egy részét. A magyarázat vágya erős volt, és ehhez jól jöttek a magyarázó modellek. Az első modell, Hitler voluntarizmusa az egyszerűbb verzió. Az embertelenségig fejlesztett porosz adminisztráció (majd Zygmunt Baumannál „a” modern igazgatás és technika) adja a második modellt. Daniel Blatman idézett könyvében megmutatja, hogy Himmler nem akarta legyilkoltatni a magyar zsidókat Ausztriában 1945-ben (440). Elmosódik az ideológiailag tiszta antiszemita ellentéte a pragmatikus gyilkossal (443-444). Ebben a harmadik magyarázó modellben az „elembertelenítés” (*deshumanisation*) a fontos, azaz a politikai kultúra, illetve *a kultúra*.

Ha elfogadjuk, hogy a holokausztnak több, térben és időben különböző oka van, akkor ennek a tanulmánynak van értelme, mert pont erről szól: a kirekesztésről és a személyes biztonságához való jog tagadásáról *a háború előtt, alatt és után*. Sőt, lehetett volna még hosszabb távban kezelni a kérdést. Mert nemcsak térbeli szempontból nem érdemes a holokausztot egy országra korlátozni, egyedülálló jellegét nem domboríthatjuk ki, ha kiszakítjuk az elemzésben a hosszabb távú folyamatokból. Így Daniel Blatman (439.) szépen mutatja, mennyire hasonló a népiirtás módja 1941-ben, majd 1944/1945-ben, a halálgyárak működése előtt és után, amikor a döntések nem a központtól származtak, és az erőszaknak szabad tere volt. A történelem során a gázkamrák működése előtti és utáni időszakra is igaz, hogy a gyilkosok köre bővebb volt, a technika primitívebb, a megfosztás direktebb, mint a holokauszt ipari fázisa alatt. Ez az összehasonlítás talán segíthet abban, hogy a szovjet hadifoglyok tömeges gyilkolásáig menő szervezett éheztetést vagy a romák elleni porrhajmost másképpen viszonyítsuk

a holokauszthoz, mint szokás.¹²⁶ A szervezetlen (de semmiképpen nem spontán) gyilkolások pillanataiban zsidók és nem zsidók estek áldozatul német és nem német kéznek (Blatman 2009:439). Itt lehet ismét Jedwabnét említeni, vagy az ukrán lengyelel- lenes mészárlásokat 1944-ben, vagy a halálmeneteket... Más és más volt a kapcsolat a gyilkosok és a tanúk (kivülállók és cinkosok) között, de ezzel nem enyhült az áldozat sorsa. A németek által indított zsidóellenes politika abban is kifejeződik, hogy a zsidó egyszerre zsidó, és ugyanakkor az összes nem német nép képviselője. E politika tárgygyá teszi az embert.

Történelmi szempontból a holokauszt azért fontos, mert beilleszkedik a politikai erőszak nagyon esetleges és általános folyamatába.¹²⁷ Az esetleges- ség szintén fontos szempont. Randolph L. Braham nyomatókósan mutatott rá a német katonai vezetés döntő szerepére Magyarország megszállásában és a holokauszt magyarországi további terjeszkedésében. Azaz, itt a népiirtás főként egy katonai elgondolásra, és nem ideológiai tervre vezethető vissza.¹²⁸ Pedig

126 Katz Katalin: *Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokausztörténetéhez* (Budapest, Pont Kiadó, 2005). Karsai László értékelése a magyarországi romaüldözésről (21-22), amely szerint a romák sorsa „viszonylag tűrhetőnek” tűnik, nem tartható. Nemcsak a kirekesztés jogi eszközeinek relatív gyengesége vagy a szisztematikus népiirtás hiánya figyelemre méltóak itt. Az efféle vita emlékeztet a francia munkaszolgálatosok körüli huzavonához. A kategóriák fetiszizálása mindig erre vezet, és a sérelmeket tovább gyarapítja. Különben Karsai László nem akarja kisebbiteni a nem zsidók elleni tömeggyilkosságok következményeit, lásd *Holokauszt*, i. m., 16. De nem foglalkozik azzal, hogy a „rendőri- közigazgatási” problémakezelés cigány szemszögből egészen másképpen nézett ki, mint bármelyik csoportnál.

127 Itt nagyon hasznos a *Cultures & conflicts* [Kultúrák és konfliktusok], 9-10., tavasz-nyár, 1993. (<http://www.conflicts.org/index61.html>), amelynek témája: „La Violence politique dans les démocraties européennes occidentales” [A politikai erőszak a nyugat-európai demokráciákban]. Különösen fontos Paul Zawadzki cikke a lengyel és francia antiszemita megmozdulások közötti különbségekről és Philippe Braud bevezetője. Az első a holokauszt előtti és utáni zsidóellenes erőszakot mutatja be, és több interpretációt ajánl. A második egy általános megközelítést javasol, amely nemcsak a demokratikus rendszerekre érvényes. Norbert Eliasra több cikkben visszatérnek a szerzők, és így a „civilizációs folyamatnak” a holokauszt szempontjából igénybe vehető dimenziói is szerepelnek.

128 Lásd *A holokauszt. Válogatott tanulmányok*, i. m., 21.

ideológia nélkül a zsidó (politikai) veszély és a zsidók gazdasági megfosztásának szükségessége nem létezhetett volna. De Randolph L. Braham jogosan mutat rá az események mozaikszerűségére is, amiből az következik, hogy nem szabad egy abszolutizált antiszemitizmusra fogni az egész felelősséget. Mert a történelem alanyai ebben az esetben is többes számban jelentkeznek. De 1945 után még ott, ahol lekicsinyelték a zsidók arányát az áldozatok között vagy általában a megsemmisítésüket, csak *egy fő gonoszt* azonosítottak, és a náciakon kívül csak a mindenkor politikai szerinti cinkosokról beszéltek. Emiatt szembe kell néznünk az „elfojtott múlttal” (Standeisky 2009:7) mint társadalmi és szakmai jelenséggel, legyen szó bármelyik úgynevezett sorskérdésről vagy sorsfordulóról, és a szimbolikus kommunikáció jelenkori fontosságáról.¹²⁹

Végül is a deportálás ezért lett dolgozatom témája, mert egyszerre bonyolult történelmi csomópont és szimbólum. Írásom elején a fő kérdésem az volt: miért – és hogyan – nem alakult ki Magyarországon egy egyértelmű és mindenki által elfogadott kép a deportálásról, amely segítene a mai világ értelmezésében is? E tanulmány végén talán másképpen néz ki a kérdés. Először is, világosan kiderült, hogy a deportálás nemcsak a közgondolkodásban, de a társadalomtudományban is nehezen találja meg a helyét. És ez nem valami magyar specifikum. Franciaországban hosszabb ideig így volt, és az utolsó évtizedekben csak látszólag világosabb a helyzet, az újabb politikai beismerések ellenére is. Másodszor nyilvánvalóvá vált, hogy a különbségeket talán nem a náciizmus és sztálinizmus összehasonlításában lehetjük fel. Például Franciaországban David Rousset pere alkalmából már 1949-től párhuzamot von-

tak a szovjet és a náci táborok között.¹³⁰ Párizsban (Nanterre-ben) tevékenykedik Stéphane Courtois, aki a Nolte vonalát képviseli.¹³¹ De ennek hatása a deportálás percepciójára kevés. Magyarországon pedig, ha a Terror Háza Múzeumra gondolunk, nehezebb a szembesülés a múlt kényességével.¹³²

Talán érdemes más megvilágításban feltennünk a szerintünk alapvető kérdést a *Kommentár* vitájához képest. Ahogy kiderült a közös francia erőfeszítésből, három szempont fontos. Az első az, hogy a koncentrációs tábor nem egyenlő a deportálással, sőt, a zsidók sorsa szempontjából másodlagos intézmény volt a megsemmisítő táborhoz, a halálmenethez vagy a különféle tömegmészárlási technikák alkalmazásához képest (Tal Bruttman, 19-39.). A második az, hogy Michel Dobry érvelésével egyetértve nem szabad a fogalmakat és a tényeket bebetonozni. Az osztályozó művelet fontos, de ha kizárólagossá válik, akkor esetleg egymáshoz nagyon közeli tényeket már más „törvények” szerint kezelnek.¹³³ Szükséges a különféle helyszínek összehasonlítása, közös elemzésük, a tematikus, időbeli és térbeli határok átlépése (Laurent Joly, 14-15).¹³⁴ A harmadik és utolsó megjegyzés arról szól, hogy mint Celia Applegate korábban kérte, más kontextusban,¹³⁵ és Annette Wieviorka nyomán (411.), újra kell gondolni a történészek társadalmi szerepét és tudományos aktivitását, és ezt szerintem *csak a többi társadalomtudománnyal együtt* lehet tenni.

130 Lásd Thomas Wieder cikkét, 311–331., in Tal Bruttman, Laurent Joly és Annette Wieviorka szerk. *Qu'est-ce...*, i. m.

131 Magyarul olvasható tőle *A kommunizmus fekete könyve. Büntény, terror, megtorlás* bevezetője (Budapest, Nagyvilág, 2000.)

132 Lásd Paul Gradwohl tanulmányát: Antoine Marès szerk. *Lieux de mémoire...*, i. m., 109-122.

133 Ez egy nagyon kemény, 1984–1989 óta tartó, a francia fasizmusról szóló vita egyik eleme. Lásd *Vingtème siècle. Revue d'histoire*, 2007/3, Robert Soucy, Michel Winock és Serge Berstein cikkei.

134 Michel Dobry: „La thèse immunitaire face aux fascismes. Pour une critique de la logique classificatoire” [A fasizmussal szembeni immunjelleg tézise. Az osztályozó logika kritika védelméért], in uő. szerk. *Le mythe de l'allergie française au fascisme*. Paris, Albin Michel, 2003:37.

135 Lásd „The 'Creative Possibilities of Science' in Civil Society and Public Life. A Commentary”, *Osiris. Studies on the history and philosophy of science, and on the history of learning and culture*, vol. 17, July 2002:351-359., és pontosabban 358., ahol céloz a szakma logikájának a lehetséges ellentétére az állampolgári követelésekkel.

129 A „hosszú időtartammal” kapcsolatban lásd Barbara Stolberg-Rilinger munkáját: „Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Begriffe – Forschungen – Thesen”, 489-527., *Zeitschrift für historische Forschung*, 31, 2004; franciául: <http://trivium.revues.org>.

A *Trivium* 2008/2 száma témája a „politikai kultúra és a szimbolikus kommunikáció”. A tárgyalat korszak a késői ókortól a korai olasz reneszánszig tart. A jelenkorról érdemes a Pierre Nora, majd Étienne François által vizsgált francia és német *Emlékezhelyekre* utalni, és még egy szerényebb méretű vállalkozásra: Antoine Marès szerk. *Lieux de mémoires en Europe centrale*. Paris, Institut d'Études Slaves, 2009.

Franciaországban az egyik szakmai kérdést az emlékezetet szabályozó törvények alkotják. Magyarországon inkább a „zsidókérdés” további feszegetése látszik. De mindenhol a közösség teremtése a tét.¹³⁶ Talán Barbara Skarga szavaival zárom ezt az gondolatmenetet. A Másikkal szemben tapasztalt mostani bizalmatlanságot a lengyel filozófus három okkal magyarázta: az alacsony politikai kultúrával, a csoportok közötti egyenlőtlenségekkel (és az ezeken alapuló vélt vagy valós igazságtalanság érzéseivel) és végül a vallással, amely megnehezíti az új perspektívák kitalálását.¹³⁷ E cikkben mindhárom pont helyet kapott.

Ha a történelemmel szembeni elvárásokra térünk vissza, végső szó gyanánt Alain Guéryt hívom segítségül. Szerinte a történelemnek még Auschwitz esetében is kínálnia kell a „szörnyűség kimerítő katalógusát” és „egy kultúra vívmányainak az ész által irányított kritikai leltárát” is. E kettőt kapcsolja össze a társadalomkutató olyan magyarázó módon, amely nem csupán negatív eredményeket örökít meg”.¹³⁸ E globális megközelítés e tanulmány alapja és remélhetőleg eredménye. Így a deportálás magyarországi fogadtatásának elemzését – amennyiben a felelősség vállalásáról és a politikai erőszak beágyazásáról volt szó – egyebek között talán sikerült a civilizációs és decivilizációs folyamatok kontinen-

tális perspektívájába illesztenem.¹³⁹ És ezt európai állampolgárként és nemzeti túli tudósként tettem.

Absztrakt

A deportálások ténye a magyar nemzeti identitástudat egyik fontos összetevője, mégis mindmáig nagyon ellentmondásos kép él a közgondolkodásban a zsidók sorsáról és kirekesztésük végső aktusának, a deportálásokról okairól és következményeiről. Magyarországon a deportálás nagyon összetett jelenség, amelynek története másképpen alakult, mint más országokban. 1989 előtt Magyarország volt az egyetlen közép-európai ország, ahol viszonylag aktív utóélete volt a deportálásoknak. De ez a jelenség nemcsak a közgondolkodásban, hanem a társadalomtudományokban is nehezen találja meg a helyét. Társadalomkutatóként nem csupán a történelmi tények feltárására kell törekednünk, hanem fontos a deportálások társadalmi kommunikációba való beágyazódásának vizsgálata is. A múlttal való szembesülés, mely segíthet a mai világ értelmezésében is, csak társadalmi méretű igyekezet lehet, mert sem nemzeti, sem térbeli határa nem volt a népiertásnak. Tanulmányomban a társadalmi emlékezethez és a közgondolkodásban élő reflexiók megértéséhez szeretnék közelebb jutni és feltárni az értelmezési lehetőségeit a deportálás jelenségének, mely egyszerre bonyolult történelmi csomópont és szimbólum.

136 Pedig Magyarországon mélyreható gondolatok vannak erről, de főleg a bibói vonalon és eszmetörténeti jellegűek. Lásd egyebek között Kovács Gábor 2004 *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó.* Budapest, Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely. A szerző Bibó művét a közösség formálódása oldaláról közelíti meg. Dénes Iván Zoltán: *Szabadság – közösség. Programok és értelmezések* (Budapest, Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, 2008) című könyvében több helyen összeveti az „európai mintakövetés” és a „nemzeti öncélúság” diskurzusát. A kétpólusú vita korlátaira és torzításaira (Szekfű esetében például) hívja fel a figyelmet.

137 Lásd „Fondements” [Alapok], in Joanna Nowicki – Czesław Porębski: *L'invention de l'Autre*. Paris, Sandre, 2008:18-19.

138 Alain Guéry fő témái az állam (erről írt a Pierre Nora által szerkesztett *Lieux de mémoire*-ban) és a közgazdaság története és eszmetörténete. 2000. *Irodalmi és társadalmi havi lap*, 2006. október, (31.) „Emlékezéspolitika és a történelem kötelezettsége”, 26-32., vagy « Erinnerungspolitik und Pflicht zur Geschichte », *Transit-Europäische Revue*, Heft 30, März 2006:124-136.

139 Ferge Zsuzsa: És mi lesz, ha nem lesz? Az állam és a civilizációs folyamat. In Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László szerk. *És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról a század végén.* Budapest, Helikon–Korridor, 1997, vagy http://www.fergezszusa.hu/docs/es_mi_lesz_ha_nem_lesz.pdf. A szociológus emlékezteti az olvasót arra, hogy: „Elias már megemlíti a harmincas években írt művében, hogy 'a civilizációs folyamat a külső veszélyek állandóan fokozódó korlátozásával zajlik. ... (ám) a civilizált viselkedés páncélja igen hamar szétpattanna, ha valamiféle társadalmi változás nyomán ismét akkora bizonytalanság, a veszélyek olyan kiszámíthatatlansága törne ránk, mint egykor.' (1987 *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest, 832)”.

Abstract

Paul Gradvohl: Deportations in Hungary: layers of perception

Even though deportation is an important element of Hungarian identity, the fate of Jews and the causes and effects of deportation as the last step of their exclusion, have a very ambivalent meaning in popular thinking. Deportation is an extremely complex issue in Hungary, it has a different history here than in other countries. Before 1989 Hungary was the only Central-European country where deportations had an active effect much later. But this issue has a very specific and non-determinate role not only in popular thinking but also in the social sciences. As social scientists we not only have to make an effort to seek out the bare historical details but also to study the perceptions of the deportations in public communication. Confronting the past can help to understand the world today and this confronting should be an endeavor of the whole society, because the Holocaust had no national or spatial borders. The aim of the essay is to approach the understanding of collective memories and the perceptions of popular thinking about deportations and reveal the possible interpretations of this complex historical issue and symbol.

!A magyar és angol Abstract elkészítése Leichtman Erna munkája volt!.

Felhasznált irodalom

Film

Christian Delage (2006): *Nuremberg. Les Nazis face à leurs crimes [Nürnberg: a náciak szembesülnek büntetőikkel]*. Franciaország, La Compagnie des Phares et Balises/Arte France, 90 perc, <http://www.lhivic.org/depot/DDP-Nuremberg>.

Kiállítás

Open Society Archives (2004), Auschwitz – Rekonstrukció. web-kiállítás <http://www.osaarchivum.org/galeria/auschwitz/>

Adatbázisok

Amnesty International (jelentések, itt Ukrajnáról), (<http://www.amnesty.org/en/region/ukraine/report-2008>).

Deportáltak Gondozó Országos Bizottság, www.degob.hu

Holocaust Resource Center, Yad Vashem, http://www1.yadvashem.org/Odot/prog/index_before_change_table.asp

Magyar Országos Levéltár, MDP és MSZMP vezető testületei ülései jegyzőkönyvei, <http://www.digitarchiv.hu>

Bibliák

La Bible (2004): *Traduction œcuménique. TOB édition intégrale comprenant Introductions générales et Pentateuque révisés*. A Biblia. Ökumenikus fordítás. Teljes kiadás az átdolgozott általános bevezetővel és a Pentateüchos-szal]. Paris, Éditions du Cerf, Villiers-le-Bel, Société biblique française, vagy: <http://bibliotheque.editionsducerf.fr/par/page/120/TM.htm>

La Bible (2003): Augustin Crampon kanonok fordítása: <http://bible.catholique.org/>

Biblia (2001): A Magyar Bibliatársulat újfordítású Bibliája (protestáns) és a Szent István Társulati Bibliája (katolikus). Budapest, Magyar Keresztény Internet Egyesületet, Ökumenikus Ifjúsági Iroda, Katolikus Ifjúsági Mozgalom, <http://www.kereszteny.hu/biblia/searchbibleform.php>

Sefarim (1902), a francia rabbinátus, Kahn, Zadoc fordítása párhuzamos héber szöveggel: <http://www.sefarim.fr/>

Szent Biblia (2001), Budapest, Magyar Helikon, Károli Gáspár fordítása [1590-es kiadása, *facsimile*], Szabó András tanulmányával és Szántó Tibor tipográfiai magyarázatával.

Vulgata (1984): *Biblia Sacra iuxta vulgatum versionem*, editio minor. Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1984, 3. átdolgozott kiadás.

Vulgata (2005): *The Holy Bible. Old Testament First Published 1609 by the English College at Douay. New Testament First Published 1582 by the English College at Rheims. Revised and Annotated 1749 by Bishop Richard Challoner*. Online Edition Copyright © 2005 by K. Knight.

Vulgata (2006): *Biblia Sacra iuxta Vulgatum Clementinam*. London [2005], M. Tweedale (szerk.) <http://vulsearch.sourceforge.net/html/>

Tanulmányok és cikkek

Ablonczy Balázs – Novák Attila 2008 Tizenkét állítás a Soáról. <http://konzervatorium.hu/cikkeink/koezelet-politika/25-tizenket-allitas-a-soarol>, szeptember 10., vagy *Kommentár*, 3: 3, <http://www.kommentar.info.hu>

- Ács Pál 2009 Fattyazás. Illyés Gyula: *A faj védői*. In: AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, VADERNA Gábor, munkatárs TESLÁR Ákos (szerk.) (2009): *MARGONAUTÁK. Írások Margócsy István 60. Születésnapjára*. Budapest, rec.iti, 353–358, csak az interneten : <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/margonautak/margonautak/Acs-Margonautak.pdf>
- Applegate, Celia 2002 The 'Creative Possibilities of Science' in *Civil Society and Public Life*. A Commentary [A „tudomány teremtő lehetőségek” a civil társadalomban és a közéletben. Egy kommentár]. *Osiris. Studies on the history and philosophy of science, and on the history of learning and culture*, vol. 17, July, 351-359. <http://www.dmmserver.com/DialABook/978/022/607/9780226073729.html>
- Bácher Iván 2009 Egy újságíró és a műve. *Népszabadság Online*, 2009. augusztus 23. http://www.nol.hu/lap/hetvege/20090822-egy_ujsgiro_es_a_muve (Szenes Sándorról).
- Berstein, Serge 2007 Pour en finir avec un dialogue de sourd. À propos du fascisme français [Véget vetni egy süketek párbeszédnek. A francia fasizmusról]. *Vingtème Siècle. Revue d'histoire*, 3. (95):243-246.
- Blaive, Muriel 2008 Memory of the Holocaust and of the communist repression in Hungary, Poland and Czechoslovakia [A holokauszt és a kommunista megtorlások emlékezete Magyarországon Lengyelországban és Csehszlovákiában]. Felszólalás a nemzetközi konferencián: *Clashes in European Memory. The Case of Communist Repression and the Holocaust*, amelyet a Ludwig Boltzmann Institute (Bécs) és a University of Chicago Center Párizsban rendezett 2008. szept. 22–24-én, megjelenés alatt.
- Blatman, Daniel 2009 *Les marches de la mort. La dernière étape du génocide nazi, été 1944 - printemps 1945* [A halálmenetek. A náci genocídium utolsó szakasza, 1944 nyara – 1945 ősze]. Paris, Fayard, héberből ford. Nicolas Weill, Renée Poznanski szerkesztői közreműködésével, 2009.
- Braham, Randolph L. – Chamberlain, Brewster S. 2006 *The Holocaust in Hungary: Sixty Years Later* [Holokauszt Magyarországon: hatvan évvel később]. New York, The Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Graduate Center of The City University of New York, Boulder (Co), Social Science Monographs.
- Braham, Randolph L. – Tibori Szabó Zoltán (közreműködésével) szerk. 2006 *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. [Budapest], Park Könyvkiadó.
- Braham, Randolph L. 2002 *A holokauszt. Válogatott tanulmányok*. [Budapest], Láng Kiadó.
- Braham, Randolph L. 1988 *A magyar holocaust*. Budapest, Gondolat, Wilmington, Blackburn International Incorporation. (Eredileg 1981-ben jelent meg angolul. Ránki György lektorálta, Berend T. Iván előszót írt.)
- Braham, Randolph L. 1997 *A népirtás politikája. A Holokauszt Magyarországon*. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó.
- Braham, Randolph L. szerk. 2006 *Tanulmányok a holokausztról*, IV. Budapest, Presscon kiadó.
- Braud, Philippe 1993 La violence politique. Repères et problèmes [A politikai erőszak. Viszonyítási pontok és problémák]. *Cultures & conflits* [Kultúrák és konfliktusok], 9-10., tavasz-nyár, 1993, on line (2006 március 13.) <http://www.conflits.org/index61.html>
- Brayard, Florent 2004 *La « solution finale de la question juive »*. *La technique, le temps et les catégories de la décision* [A „zsidókérdés végső megoldása”. A technika, az idő és a döntés kategóriái]. Paris, Fayard.
- Bruttmann, Tal – Joly, Laurent – Wiewiorka, Annette szerk. 2009 *Qu'est-ce qu'un déporté ? Histoire et mémoires des déportations de la Seconde Guerre mondiale* [Mi egy deportált? A II. világháború deportálási történelme és emlékezete]. Paris, CNRS Éditions.
- Carp, Matatias 2009 *Cartea neagra. Le livre noir sur la destruction des Juifs de Roumanie* [Cartea neagra. A fekete könyv a romániai zsidóság pusztításáról]. Paris, Éditions Denoël, Alexandra Laignel-Lavastine fordítása és tudományos apparátusa.
- Charle, Christophe 2001 *La crise des sociétés impériales. Allemagne, France, Grande-Bretagne 1900–1940. Essai d'histoire sociale comparée* [A birodalmi társadalmak válsága. Németország, Franciaország, Nagy-Britannia, 1900–1940. Összehasonlító társadalomtörténeti kísérlet]. Paris, Éditions du Seuil.
- Courtois, Stéphane szerk. 2000 *A kommunizmus fekete könyve. Bűntény, terror, megtorlás*. Budapest, Nagyvilág
- Cultures & conflits* [Kultúrák és konfliktusok] (1993) 9-10., tavasz-nyár, 1993, La Violence politique dans les démocraties européennes occidentales [A politikai erőszak a nyugat-európai demokráciákban]. <http://www.conflits.org/index61.html>
- Csíki Tamás 2008 Holokauszt, emlékezet, identitás. *Kommentár*, 3:4-12., <http://www.kommentar.info.hu>
- Dénes Iván Zoltán 2008 *Szabadság – közösség. Programok és értelmezések*. Budapest, Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely.

- Desbois, Patrick 2007 *Porteur de mémoire. Sur les traces de la Shoah par balles* [Emlékezet hordozója. A lövés általi holokauszt nyomán]. Neuilly-sur-Seine, Éditions Michel Lafon.
- Desbois, Patrick 2009 *Porteur de mémoire. Sur les traces de la Shoah par balles* [Emlékezet hordozója. A lövés általi holokauszt nyomán]. Paris, Flammarion.
- Dobry, Michel szerk. 2003 *Le mythe de l'allergie française au fascisme*. Paris, Albin Michel.
- Elias, Norbert 1987 *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest.
- Erős Ferenc – Ehmann Bea 1997 Jewish Identity in Hungary. A Narrative Model Suggested [Zsidó identitás Magyarországon. Javaslat egy narratív modellre]. *Replika* (angol nyelvű) 2., www.c3.hu/scripta0/replika/honlap
- Ferencz Győző 2005 *Radnóti Miklós élete és költészete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Ferge Zsuzsa 1997 És mi lesz, ha nem lesz? Az állam és a civilizációs folyamat. In Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László szerk. *És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról a század végén*. Budapest, Helikon- Korridor, vagy http://www.fergezszusa.hu/docs/es_mi_lesz_ha_nem_lesz.pdf
- Frischer, Dominique 2008 *Les enfants du silence et de la reconstruction. La Shoah en partage. Trois générations, trois pays: France, États-Unis, Israël* [A csend és újraépülés gyerekei. A soát megosztani. Három nemzedék, három ország: Franciaország, Egyesült Államok, Izrael]. Paris, Éditions Bernard Grasset.
- Frojimovics Kinga 2008 Helyünk a holokauszt történetírásában a jeruzsálemi Yad Vashemből nézve. *Kommentár*, 6:113-116., <http://www.kommentar.info.hu>
- Gerlach, Christian – Aly, Götz 2005 *Az utolsó fejezet. A magyar zsidóság legyilkolása*. Budapest, Noran Kiadó. Eredetileg: *Das Letzte Kapitel. Realpolitik und der Mord an den ungarischen Juden. 1944–1945*. Stuttgart et München, Deutsche Verlags-Anstalt, 2002.
- Gitelman, Zvi – Kosmin, Barry – Kovács András szerk. 2003 *New Jewish Identities: Contemporary Europe and Beyond* [Új zsidó identitások: a jelenkori Európában és azon túl]. Budapest, New York, Central European University Press.
- Gradwohl, Paul – Royer, Clara (közreműködésével) szerk. *Les tragiques destins des Juifs hongrois au vingtième siècle : une histoire européenne* [A magyar zsidók tragikus sorsai a XX. században: egy európai történet]. Kézirat, a Fondation pour la Mémoire de la Shoah kötete, megjelenés alatt.
- Guéry, Alain 2006 Emlékezőpolitika és a történelem kötelezettsége. 2000. *Irodalmi és társadalmi havi lap*, 2006. október, 26-32. Eredeti megjelenése: Erinnerungspolitik und Pflicht zur Geschichte. *Transit-Europäische Revue*, Heft 30, März, 124-136.
- Gyáni Gábor 2002 *Történezdiskurzusok*. Budapest, L'Harmattan.
- Gyáni Gábor 2008b A pontosítás jegyében – Észrevételek Pók Attila írásához. *Kommentár*, 5:89-91. <http://www.kommentar.info.hu>
- Gyáni Gábor 2008c Egy magyar holokauszt-történező portréjához. *Kommentár*, 6:105-112. <http://www.kommentar.info.hu>
- Gyáni Gábor 2008d Gondatlan olvasatok – Megjegyzések Frojimovics Kinga vitacikkéhez. *Kommentár*, 6:117-118. <http://www.kommentar.info.hu>
- Gyáni Gáborral (2008a): Helyünk a Holokauszt történetírásában. *Kommentár*, 3:1-23. <http://www.kommentar.info.hu/kommentar0803.pdf>
- Hanák Péter szerk. 1984 *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Budapest, Gondolat.
- Haraszti György (szerk. és a bevezetőt írta) 2005 *Auschwitz-i jegyzőkönyv*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó.
- Hosszú Gyula 2002 *Utak a holokauszthoz, történetek a holokausztról*. Budapest, Pedellus Tankönyvkiadó Kft.
- Jankélévitch, Vladimir 1957 *Le Je-ne-sais-quoi et le presque-rien* [A nem is tudom és a majdnem semmi]. Paris, PUF.
- Joanna Nowicka – Czesław Porębski szerk. *L'invention de l'Autre* [A Másik kitalálása]. Paris, Sandre.
- Karády Viktor 2002 *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiából 1945 után*. Budapest, Múlt és Jövő Könyvek.
- Karsai László 1999 Táborok, haláltáborok. *Beszélő*, 12., <http://beszelo.c3.hu/99/12/14karsai.htm>
- Karsai László 2001 *Holokauszt*. Budapest, Pannonica.
- Karsai László 2008 A magyar holokauszt-történetírásról. Válasz Ablonczy Baláznak, Csíki Tamásnak, Gyáni Gábornak és Novák Attilának. *Kommentár*, 6:91-104. <http://www.kommentar.info.hu>
- Katz Katalin 2005 *Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokauszt-történetéhez*. Budapest, Pont Kiadó.
- Klemperer, Victor 1984 *A Harmadik Birodalom nyelve*. Budapest, Membrán könyvek / Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

- Kovács András 2006 A holokauszt emlékezete és a magyar társadalom: A holokauszt-múzeum fogadtatása a magyar közvéleményben. In Randolph L. Brahm szerk. *Tanulmányok a holokausztról, IV*, Budapest, Presscon Kiadó, 289-304.
- Kovács András 2008 Alkuk, sebek, stratégiák – Kovács András a holokauszt utáni magyarországi zsidóság dilemmáiról. *Kommentár*, 3:24-34., Albonczy Balázs interjúja, <http://www.kommentar.info.hu>
- Kovács Gábor 2004 *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Budapest, Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely.
- Kovács M. Mária 1998 Az ügyvédi és orvosi politika a zsidótörvények idején. *Mozgó Világ*, 1:109-114.
- Lappin, Eleonore 2000 The Death Marches of Hungarian Jews Through Austria in the Spring of 1945. *Yad Vashem Studies*, 28., Jerusalem, 203-242, vagy http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft Word - 3218.pdf
- Lindeperg, Sylvie – Wieviorka, Annette 2008 *Univers concentrationnaire et génocide. Voir, savoir, comprendre* [Koncentrációs világ és genocídium. Látni, tudni, megérteni]. Paris, Mille et une nuits.
- Marès, Antoine szerk. 2009 *Lieux de mémoires en Europe centrale* [Emlékezet helyei Közép-Európában]. Paris, Institut d'Études Slaves.
- Maslowski, Michel – Francfort, Didier - Gradwohl, Paul szerk. Anne Necessian és Clara Royer közreműködésével 2011 *Canon et identité en Europe centrale. Canons littéraires et visions de l'histoire* [Kánon és identitás Közép-Európában. Irodalmi kánonok és történelmi látásmódok]. Paris, Institut d'Études Slaves (megjelenés alatt).
- Mihok, Brigitte szerk. 2005 *Ungarn und der Holocaust. Kollaboration, Rettung und Trauma* [Magyarország és a holokauszt. Kollaboráció, mentés és trauma]. Berlin, Metropolis Verlag.
- Molnár Judit szerk. 2005 *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Muller, Jean-Léon 2001 *L'expulsion des Allemands de Hongrie. 1944–1948. Politique internationale et destin méconnu d'une minorité* [A magyarországi németek kitelepítése. 1944–1948]. Paris, Montréal, Budapest, Torino, L'Harmattan.
- Nivat, Georges – Horsky, Vilen – Popovitch, Miroslav szerk. 2000 *Ukraine, renaissance d'un mythe national*. Genève, Institut Européen de l'Université de Genève.
- Nora, Pierre szerk. 1984–1992 *Les lieux de mémoires* [Az emlékezet helyei]. Paris, Gallimard, 7 kötet.
- Nowicki, Joanna szerk. 2005 *Europe: la danse sur les limites* [Európa: a tánc a választóvonalokon]. Paris, Romillat.
- Okváth Imre 1999 *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Budapest, LAP-ICS Könyvkiadó és Kereskedő Kft.
- Orgoványi István 2007 A vasfüggöny örei. *Rubicon. Történelmi magazin*, 1. (ÁVO – ÁVH – III/III) 20-25.
- Panyi Szabolcs 2008 Történészek, ha összejönnek... Panyi Szabolcs blogja. október 22. <http://www.juda-pest.org/torteneszek-ha-osszejonnek.../> vagy <http://www.szombat.org/torteneszek+ha+osszejonnek...html> (A *Szombat. Zsidó politikai és kulturális folyóirat* honlapja) az október 2-i vitáról, amely a Páva utcai Holokauszt Emlékközpontban játszódtott le.
- Pók Attila 2008 ÉN, MI ÉS TI. A magyarországi holokauszt kutatásról. *Kommentár*, 5:84-88. <http://www.kommentar.info.hu>
- Potel, Jean-Yves 2009 *La fin de l'innocence. La Pologne face à son passé juif* [Az ártatlanság vége. Lengyelország szembesült zsidó múltjával]. Paris, Éditions Autrement.
- Pusztai Ferenc szerk. 2003 *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003, átd. kiadás.
- Rév István 2004 Auschwitz 1945–1989 [rekonstrukció], *ÉS*, május 7., 19. sz., lásd <http://www.es.hu/>
- Révész István 2005 *Retroactive Justice. Prehistory of Post-Communism* [Visszamenőleges igazságszolgáltatás. A kommunizmus őstörténete]. Stanford, Stanford University Press.
- Rey-Debove, Josette – Rey, Alain szerk. 2007 *Le nouveau Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Nouvelle édition du Petit Robert de Paul Robert* [Az új Petit Robert. A francia nyelv alfabetaikus és analógiai szótára. *Paul Robert Petit Robertjének az új kiadása*]. Paris, Le Robert.
- Romsics Ignác 1998 *Nemzet, nemzetiség és állam. Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Romsics Ignác 1999 *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris.
- Royer, Clara 2008 *Quête d'identité et assimilation d'une génération d'écrivains juifs hongrois 1920–1941. Hongrie, pays slovaque, Transylvanie* [Identitáskeresés és asszimiláció egy magyar zsidó nemzedéknél. 1920–1941. Magyarország, szlovák föld, Erdély]. PhD disszertáció, Université Paris IV, megjelenés alatt franciául (Paris, Honoré Champion éditeur, 2011) és magyarul (Pécs, Jelenkor, 2011).

- Ruchniewicz, Krzysztof 2007 *Polskie zabiegi o odoszkodowania niemieckie w latach 1944/45–1975* [Lengyel erőfeszítések a német kárpótlásért az 1944/5–1975 években]. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Salomoni, Antonella 2008 *L'Union soviétique et la Shoah* [Szovjetunió és a soá]. Paris, La Découverte (az olaszról ford.).
- Schor, Ralph 1992 *L'antisémitisme en France pendant les années trente. Prélude à Vichy* [Az antiszemitizmus Franciaországban a harmincas években. Vichy előjátéka]. Bruxelles, Éditions Complexe.
- Sémelin, Jacques 2005 *Purifier et détruire. Usages politiques des massacres et génocides* [Tisztogatni és elpusztítani. A mészárlások és genocídiumok politikai használatai]. Paris, Éditions du Seuil.
- Soucy, Robert 2007 *La Rocque et le fascisme français : réponse à Michel Winock* [La Roque és a francia fasizmus: válasz Michel Winocknak]. *Vingtième siècle. Revue d'histoire* 3, 95:219-236.
- Standeisky Éva 2007 *Antiszemitizmusok*. Budapest, Argumentum.
- Standeisky Éva 2009 *Ötvenhat és nyolcvankilenc. Az elfojtott múlt*. *ÉS*, 2009. július 3., 7.
- Stark Tamás 2005 „Malenki robot”. Magyar kényszer-munkások a Szovjetunióban (1944–1955). *Kisebbségkutatás*, 14. (1):65-75, <http://www.epa.oszk.hu/00400/00462/00025/pdf/06muhely02.pdf>
- Stolberg-Rilinger, Barbara 2004 *Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Begriffe – Forschungen – Thesen* [A szimbolikus kommunikáció a modernkor előtti korszakban. Fogalmak – kutatások – Tézisek]. *Zeitschrift für historische Forschung*, 31:489-527. Franciául interneten olvasható: <http://trivium.revues.org>
- Szabó Ildikó 2009 *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Szenes Sándor 1986 *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések*, Budapest, magánkiadás, Nyíri Tamás előszavával.
- Szita Szabolcs 2005 *Aki egy embert megment – a világot menti meg. Mentőbizottság, Kasztner Rezső, SS embervásár 1944–1945*. Corvina, Budapest.
- Szurek, Jean-Charles – Wieviorka, Annette 2009 *Juifs et Polonais 1939-2008* [Zsidók és lengyelek]. Paris, Albin Michel.
- Ungváry Krisztián 2008 (észrevételei). *Kommentár*, 5:83., http://www.kommentar.info.hu/lapszam/2008_5
- Vadkerty Katalin 2002 *Madárská otázka v Československu 1945–1948. Trilógia o dejinách madarskej menšiny* [A magyar kérdés Csehszlovákiában. 1945–1948. Trilógia a magyar kisebbség történetéről]. Bratislava, Kalligram, Szarka László előszavával.
- Vásárhelyi Mária 2006 *A holokauszt a családtrénetekben*. In Randolph L. Braham szerk. *Tanulmányok a holokausztról, IV*. Budapest, Presscon Kiadó, 269-288.
- Venezia, Shlomo – Béatrice Pasquier (közreműködésével) 2007 *Sonderkommando. Dans l'enfer des chambres à gaz* [Sonderkommando. A gázkamrák poklában]. Paris, Albin Michel, Simone Veil előszavával.
- Walter, Jacques 2005 *La Shoah à l'épreuve de l'image* [A soát a kép próbájára tenni]. Paris, PUF.
- Wieder, Thomas 2009b *Querelle autour du Père Desbois* [La Shoah par balles] [Vita Debois páter körül [A lövések általi holokauszt]. *Le Monde* június 18., <http://www.upjf.org/actualites-upjf/article-16624-145-7-querelle-autour-pere-desbois-shoah-balles-thomas-wieder.html>
- Wieviorka, Annette 2005 *Auschwitz, 60 ans après* [Auschwitz, 60 évvel később]. Paris, Robert Laffont.
- Wieviorka, Michel 2004 *La violence* [Az erőszak]. Paris, Éditions Balland.
- Winock, Michel 2007 *En lisant Robert Soucy : sur La Rocque et les Croix-de-Feu* [Robert Soucy-t olvasva: La Roque-ról és a Tűz-Keresztésekről]. *Vingtième siècle. Revue d'histoire*, 3. (95):237-242.
- Wisliceny, Dieter 1946 *Affidavit of Dieter Wisliceny*. In: *Nazi Conspiracy and Aggression* [Náci összeesküvés és támadás] vol. VIII. Washington, USGPO, document UK-81, 606-619., hozzáférhető az interneten: <http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/Wisliceny.htm>
- Yannitsiotis, Yannis – Lampropoulou, Dimitra – Salvaterra, Carla szerk. 2008 *Rhetorics of Work* [Diskurzusok a munkáról]. Pisa, Edizioni Plus – Pisa University Press.
- Zawadzki, Paul 1993 *Quatre hypothèses comparatives France-Pologne sur la violence antisémite au XXe siècle (Partie 1) (Partie 2)* [Négy Franciaországot és Lengyelországot összehasonlító hipotézis az XX. századi antiszemita erőszakról]. *Cultures & conflits* [Kultúrák és konfliktusok] tavasz-nyár, 9-10:113-137, online (2003. január 27.) <http://www.conflits.org/index61.html>